

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ РОМІВ
ПІД ЧАС НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ
У ДИСТРИКТІ «ГАЛИЧИНА» У 1941–1944 рр.

У великій кількості нормативно-правових актів і роз'яснень до наказів націонал-соціалісти проголошують «циган»¹ поряд із євреями «расово чужими» та ворогами, які мають бути виключені з «народної спільноти». У 1938 р. Генріх Гімлер дав розпорядження про «врегулювання циганського питання на підставі расових принципів», метою якого мало стати «остаточне розв'язання циганського питання». Після війни націонал-соціалісти також давали свідчення про «однакове ставлення» до євреїв і «циган», що впливає, наприклад, із показів командира айнзацгрупи «D» Отто Олендорфа². Націонал-соціалістичні переслідування людей, які були стигматизовані як «цигани», мали в Європі різний перебіг.

¹ Тут даний термін наводиться у лапках за аналогією до оригінального німецького терміна *Zigeunern*, який використовувався за часів націонал-соціалізму та відображав певну групу населення, що підлягала переслідуванням відповідно до уявлень нацистів про цю групу. Для позначення представників групи, яку сьогодні в Німеччині називають узагальнюючим терміном «сінті і рома», а в Україні – роми, у тексті надалі використовується термін «роми».

² *Holler M.* Hat Otto Ohlendorf die systematische Vernichtung der sowjetischen Roma initiiert? // *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941–1944. Vernichtungskrieg. Reaktionen. Erinnerung.* Quinkert B, Morré J (Hrsg.). – Paderborn: Schöningh, 2014. – S. 76–94.

Лише у 1970–1980-х рр. вивчення історії переслідувань у Західній Європі набуло більшого значення. Однак центральним об'єктом вивчення були насамперед ті, хто зазнали переслідувань у якомусь конкретному регіоні. Приміром, питання переслідувань у німецькомовних регіонах вивчено досить добре. І хоча при розгляді питання про характер націонал-соціалістичних переслідувань ромів дослідники часто посилаються на події у Східній Європі, все ж таки досі відомостей про переслідування саме на цих територіях масмо значно менше. Є лише декілька ґрунтовних емпіричних досліджень, які стосуються окремих регіонів. Досі немає однозначного ставлення до того, як слід оцінювати історію націонал-соціалістичних переслідувань такої стигматизованої меншини, як роми. В історіографії точаться дебати про оцінку системності, всеохоплюваності, цілеспрямованості, а отже і масштабів переслідувань.

Особливе місце в окупованій Європі посідав дистрикт «Галичина»³. Після нападу на Радянський Союз цю територію у серпні 1941 р. було приєднано до вже створеного Генерал-губернаторства. Навесні 1942 р. уряд Генерал-губернаторства розпорядився провести у дистрикті «Галичина» перепис «циганського населення». Представники німецької влади нарахували 536 «іноземних циган» і 670 осіб, що мають польське громадянство⁴. За якими критеріями людей ідентифікували та обліковували як «циган» – невідомо. Невідома також і кількість ромів, що мешкали у Польщі до 1939 р., а також тих, кого знищили німецькі підрозділи під час окупації.

³ Дистрикт «Галичина» – окупована Третім райхом територія у Західній Україні. Найважливішими містами цього регіону у той час були Лемберг (Львів), Станіслав (Івано-Франківськ) та Тернополь (Тернопіль). Після першого розділу Речі Посполитої у 1772 р. до кінця Першої світової війни входила до складу Австро-Угорської імперії. Після кровавих конфліктів наприкінці війни Східна Галичина відійшла до Польської Республіки (Другої Речі Посполитої), а після окупації Східної Польщі радянськими військами у вересні 1939 р. була приєднана до Радянського Союзу. У серпні 1941 р. цю територію було передано в адміністративне підпорядкування Генерал-губернаторству. Влітку 1944 р. її взяли під контроль радянські війська та знов приєднали до радянської України. Заради зручності у подальшому поняття «дистрикт “Галичина”» вживається як синонім до Галичини та Східної Галичини.

⁴ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. Р-35, оп. 5, спр. 119, арк. 1: Видворення циган, що мають румунське або угорське громадянство, уряд Генерал-губернаторства / Головне управління внутрішніх справ / Відділ з питань реєстрації та забезпечення населення, від Управління внутрішніх справ / Відділ реєстрації та забезпечення населення, від 30 квітня 1942 р.

Досі не досліджено питання про те, як саме у дистрикті «Галичина» переслідували людей, які були стигматизовані як «цигани», які методи при цьому застосовували німецькі окупанти та хто були ті люди, що зазнали переслідувань. Свідчень ромів із зазначеного регіону досі немає, тому про їхні стратегії виживання та досвід нічого не відомо. Наявні лише декілька автобіографій східноєвропейських ромів, що вижили.

Винятком є відеоінтерв'ю, які зберігаються в архіві Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії, що був заснований у 1994 р. як Фонд історичних відеодокументів «Ті, хто пережили Шоа»⁵ (далі – USC SFI). Серед близько 52 тисяч записів – 407 інтерв'ю з ромами та сінті з різних країн та різними мовами. До дистрикту «Галичина» мають стосунок 30 інтерв'ю, 15 з яких було досліджено в рамках цієї роботи. Метою є з'ясування стратегій виживання, про які розповіли роми наприкінці 1990-х рр. Це дає нам змогу вперше ознайомитись із досвідом тих, хто зазнав переслідувань, а також поглянути на жертв не лише як на об'єкт націонал-соціалістичних переслідувань, а й як на суб'єкта, що діяв свідомо і приймав рішення про обрання певної стратегії виживання. Під час дослідження зміст інтерв'ю пов'язувався з даними проведених досліджень та з історичним контекстом.

Контекст: Генерал-губернаторство, приєднання дистрикту «Галичина» та наявні відомості про історію переслідування в зазначеному регіоні людей, які були визначені як «цигани»

Із поширенням влади націонал-соціалістів частішали й нападки на людей, яких відносили до «циган». Такі переслідування мали різний характер. Міхаель Ціммерман пов'язує «помітну неодноразовість переслідувань циган»⁶ з уповноваженими інституціями на місцях, із конкретними виконавцями та наявністю конфліктів інтересів між ними. На думку Вольфганга Віппермана, переслідування людей, які були стигматизовані як «цигани», слід розглядати у тіснішому зв'язку з расовими та територіальними планами

⁵ Див. вебсайт <https://sfi.usc.edu/vha>.

⁶ Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage". – Hamburg: Christians, 1996. – S. 166.

націонал-соціалістів. Пропаговане «очищення раси» пов'язувалось зі створенням ієрархічного територіального порядку, який мав би шляхом етнічних чисток забезпечити «життєвий простір». Віпперман розглядає вирішальний циркуляр Гімлера від 1938 р. як свого роду аналог рішень Ванзейської конференції⁷.

Ще під час війни з Польщею німецькі війська майже дійшли до Лемберга (Львова). Після вторгнення Радянського Союзу зі сходу німці відступили. Договір між Німеччиною та Радянським Союзом про дружбу та визначення кордонів (від 28 вересня 1939 р.) доповнював пакт, укладений між Гітлером і Сталіним, детальним описом встановлених кордонів та закріплював розподіл Польщі, а також політичне та економічне приєднання південно-східних районів Польщі до створеної таким чином радянської Західної України. Про відносини між місцевим ромським населенням та новою радянською владою відомостей немає.

Німецькі окупанти вважали Генерал-губернаторство «прикордонними областями», або «прикордонними територіями Великого Германського райху», і свідомо тримали у підвішеному стані в плані міжнародного права. Воно не було ані за кордоном, ані частиною Райху. Для Генерал-губернаторства були характерні конфлікти, пов'язані із суперечностями у повноваженнях органів влади, а також анархія, жорстоке поводження, корупція та свавілля⁸.

Економічно ця територія мала повністю залежати від Райху. Якщо стосовно довгострокових цілей Генерал-губернаторства німецька політика не давала чітких відповідей, то короткострокові цілі формулювалися чіткіше. Поряд із бажанням використати цю територію як плацдарм для подальшої військової кампанії на Сході, основною метою була жорстка економічна експлуатація країни

⁷ *Wippermann W.* "Auserwählte Opfer"? Shoah und Porrajmos im Vergleich. Eine Kontroverse. – Berlin: Frank & Timme, 2005. – S. 118–123.

⁸ *Majer D.* "Fremdvölkische" im Dritten Reich. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Rechtssetzung und Rechtspraxis in Verwaltung und Justiz unter besonderer Berücksichtigung der eingegliederten Ostgebiete und des Generalgouvernements. – Boppard/Rhein: Bold Verlag, 1981. – S. 463–501; *Madajczyk Cz.* Allgemeine Richtlinien der deutschen Besatzungspolitik // *Młynarczyk J.A.* Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939–1945. – Osnabrück: Fibre, 2009. – S. 37–51; *Brożat M.* Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945. – Stuttgart: Dt. Verlagsanstalt, 1961. – S. 68–84; *Sandkühler Th.* "Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. Bonn: Dietz, 1996. – S. 26–39.

та її мешканців, а також знищення неугодних. Дешеву робочу силу та різноманітні ресурси мали використовувати на благо німців⁹. Прикметними рисами були: особлива правова система, яка базувалася на принципах расистської ієрархії, терор і депортація певних етнічних груп з-посеред місцевого населення, геноцид євреїв і тих, хто був визначений як «цигани». Переслідування останніх спочатку нібито мало другорядну роль.

На думку Єжи Фіцовського, знищення тих, кого вважали «циганами», в ідеологічному плані німці спланували менш ґрунтовно. Однак міра жорстокості, яку застосовували під час переслідування циган, була така сама, як при знищенні євреїв¹⁰. Тих «циган», які проживали на території Польщі, окупанти теж відправляли у концтабори і табори смерті. Декого з них тримали у гетто разом із євреями. Але у більшості випадків їх розстрілювали на місці¹¹.

Результати розслідувань, що їх проводила у післявоєнні роки Головна комісія з розслідування злочинів, скоєних німцями у Польщі, свідчать про щонайменше 167 місць розстрілів, де німецькі окупанти разом з поплічниками вбивали тих, кого вважали «циганами»¹². Однак із політичних мотивів комісія майже не розслідувала розстріли на території дистрикту «Галичина», тому що більша частина цих земель з 1944 р. знов увійшла до Західної України у складі Радянського Союзу. Можна припустити, що у Генерал-губернаторстві було значно більше місць, де німецькі окупанти розстрілювали «циган». Петро Качиця, проаналізувавши документи згаданої комісії, дійшов висновку, що у переслідуванні циган брала участь уся окупаційна система влади¹³: поліція, кримінальна поліція, поліція безпеки та СД, а також підрозділи вермахту, геста-

⁹ Majer D. "Fremdvölkische" im Dritten Reich. – S. 459ff; *Madajczyk Cz.* Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945. – Berlin: Akademie-Verlag, 1987. – S. 69; *Sandkühler Th.* "Endlösung" in Galizien. – S. 30.

¹⁰ *Ficowski J.* Die Vernichtung // *Züllich T.* (Hrsg.). In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. Zur Situation der Roma (Zigeuner) in Deutschland und Europa. – Reinbeck: Rowohl, 1979. – S. 91–112, 95.

¹¹ *Ficowski J.* The Gypsies in Poland, History and Customs. – Warschau: Interpress, 1992. – S. 38–48.

¹² *Kaszyca P.* Die Morde an Sinti und Roma im Generalgouvernement 1939–1945 // *Długoborski W.* (Hrsg.). Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau 1943–44. Vor dem Hintergrund ihrer Verfolgung unter der Naziherrschaft. – Oświęcim: Verlag Staatl. Museum Auschwitz-Birkenau, 1998. – S. 117–143.

¹³ *Kaszyca P.* Die Morde an Sinti und Roma...

по, СС, допоміжні загони, що склалися не з німців. За підрахунками П. Качиці, 47% усіх убивств здійснила жандармерія; 80% страт відбувалися через розстріл. Більшість страт проводили у лісах, що П. Качиця пояснює намаганням злочинців приховати свої діяння. Націонал-соціалісти проводили страти там, де найчастіше переховувались переслідувані. Це одна з причин, чому інші місцеві мешканці не знали про кількість жертв, а їхня поінформованість про вбивства часто була дуже обмеженою. До того ж багато мешканців сіл і міст сприймали «циган» як таких, що перебували у їхньому населеному пункті проїздом, і тому їхнє «зникнення» не впадало в очі¹⁴. Іншим поясненням могло бути ігнорування, що базувалося на наявних стереотипах, або навіть згода з боку місцевого населення.

Під час згаданих 167 розстрілів націонал-соціалісти вбили щонайменше 3600 людей. Серед загиблих переважно не було людей, що належали до інших категорій жертв. Якщо таке і траплялося, то цими іншими категоріями були, як правило, євреї. П. Качиця стверджує, що розстріли проводили у 1942–1943 рр.¹⁵ Саме в цей період і на території Райху переслідування циган набуло радикальнішого характеру, адже на початку 1943 р. «циган» із Германського райху депортували у так званий «циганський сімейний табір», що належав до концтабору Аушвіц-Біркенау.

Єжи Фіцовський зазначає, що з 1942 р. розпочалися радикальні заходи проти «циган». На його думку, різниці у ставленні до осілих та кочових не було. Більшість циган німці розстрілювали просто на місці. Є. Фіцовський пояснює це побоюваннями того, що люди, яких вважали циганами, могли втекти, і до того ж могли мати контакти з партизанами¹⁶. Незрозуміло лише, чому такі побоювання стосуються саме переслідування циган. Адже німці розстрілювали також і представників інших етнічних груп, щодо яких теж був ризик, що вони втечуть і які теж добре орієнтувалися у цьому регіоні.

Чеслав Лучак вважає одним із перших кроків переслідування циган у Генерал-губернаторстві заборону на власний розсуд змінювати місце проживання та вказівку про переселення до гетто.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ *Kaszyca P.* Die Morde an Sinti und Roma...

¹⁶ *Ficowski J.* The Gypsies in Poland, History and Customs. – S. 38–48; *Ficowski J.* Die Vernichtung. – S. 93f.

Хто не виконував цих розпоряджень, ризикував потрапити в ув'язнення до табору. Позаяк становище ставало дедалі загрозливішим, частина переслідуваних намагалася співпрацювати з німецькими окупантами. Однак німецькі окупанти на це не йшли.

Наявність румунських або угорських документів, судячи з усього, могла слугувати найбільшим захистом. Частина переслідуваних намагалася приєднатися до угорської етнічної групи, що існувала у Генерал-губернаторстві короткий час, хоча це і не давало жодних гарантій. Інша частина рятувалася від німецької політики знищення втечею до Угорщини та Румунії. Щоб не ставити під сумнів добрі стосунки з дружніми Угорщиною та Румунією, націонал-соціалісти, на думку Ч. Лучака, не наважувалися поводитися більш жорстко з «циганами», що мали угорське або румунське громадянство¹⁷.

Чеслав Лучак називає три основні причини непослідовного переслідування: 1) втеча ромів до Чехословаччини, Угорщини та Румунії; 2) відмова дружніх країн погодитися з депортацією «циган» до таборів; 3) стримане ставлення СС наприкінці війни до «доброго ромського населення», чим Ч. Лучак натякає на зміну політики щодо «циган», але у подальшому цю тезу не пояснює¹⁸.

Периферія периферії – включення дистрикту «Галичина» до Генерал-губернаторства

Після нападу німців на Радянський Союз населенню Східної Галичини знов довелося пережити зміну влади. Проведені до цього заходи із «советизації» було скасовано. Основну загрозу для єврейського населення становили погроми та німецькі підрозділи, що здійснювали розстріли.

Спочатку серед націонал-соціалістів не було спільної думки щодо того, що надалі робити з окупованими територіями і який там має бути адміністративний устрій. На користь приєднання Галичини до Генерал-губернаторства були не лише економічні при-

¹⁷ *Łuczak Cz.* Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1993. – S. 133–136; більш короткі версії див. у його старих працях: *Łuczak Cz.* Zagłada Warszawa. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1989. – S. 66–98; *Łuczak Cz.* Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1979. – S. 68–117.

¹⁸ *Łuczak Cz.* Polska i Polacy... – S. 136.

чини, а й прагнення відновити відносини часів Габсбургів та польський кордон міжвоєнного періоду. З одного боку, здавалось, що велика кількість українського населення в Галичині була німцям на руку, тому що це давало змогу розіграти карту таким чином, щоб зіштовхнути українців з поляками. З іншого боку, це був обтяжливий момент, тому що саме українські націоналісти в Галичині прагнули до створення нової української держави, до складу якої мала входити Галичина. Але для німецьких окупантів про це навіть не могло йти мови. Проте рішення про остаточне відхилення ідеї створення великоукраїнської держави не могли ухвалити без наслідків для відносин між українцями та німцями¹⁹. Врешті-решт Гітлер під час конференції з питань Східних територій, що відбулась 16 липня 1941 р., вирішив приєднати Галичину до Генерал-губернаторства²⁰. З огляду на територію та чисельність населення Галичина ставала найбільшим дистриктом, у якому більшість населення становили українці. Контроль за цими територіями ускладнювався через велику кількість лісів та боліт²¹.

Вже під час вирішення питань адміністративного устрою німецькі війська знищили тисячі людей: євреїв, комуністів і тих, кого вважали комуністами, противників режиму та інших «небажаних».

Націонал-соціалістичні переслідування циган у дистрикті «Галичина»

Олександр Круглов датує початок націонал-соціалістичних переслідувань циган у дистрикті «Галичина» лютим 1942 р. Згідно з його дослідженнями, масштаби переслідувань значно залежали від місцевої влади, перш за все від поліції²². На думку Єжи Фіцовського, найбільшого розмаху знищення досягли у Польщі у 1943 р.²³

В одному з небагатьох документів з дистрикту «Галичина», що датований 30 квітня 1942 р. і стосується безпосередньо «циган», ідеться про «видворення циган, що мають румунське та угорське

¹⁹ *Madajczyk Cz.* Die Okkupationspolitik... – S. 76–86, 525–539.

²⁰ *Sandkühler Th.* “Endlösung“ in Galizien. – S. 43ff.

²¹ *Madajczyk Cz.* Die Okkupationspolitik... – S. 535.

²² *Круглов А.* Геноцид циган в Україні в 1941–1944 гг.: статистико-регіональний аспект // *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.

²³ *Ficowski J.* Die Vernichtung. – S. 91–112.

громадянство». Уряд Генерал-губернаторства у Кракові, а саме Головне управління внутрішніх справ / Відділ реєстрації та забезпечення населення, за два місяці до цього, тобто 25 лютого 1942 р., розпорядився провести перепис «циганського населення» у Галичині, яка щойно увійшла до складу Генерал-губернаторства.

«Повідомляю, що на території дистрикту «Галичина» перебувають			
163 цигани	з румунським громадянством		
261 "	з угорським	" "	
26 "	з рутенським	" "	
4 "	зі словацьким	" "	
2 "	з російським	" "	
20 "	з сербським	" "	
60 "	з іншим	" "	
всього 536 "	з іноземним	" "	

Крім цього є 670 циган, що мають польське громадянство.

Окремі окружні староства повідомили про таку кількість:

Львів – місто	23 цигани	з румунським громадянством	
	1 "	з російським	" "
Чортків	313 "	з польським	" "
	27 "	з румунським	" "
	20 "	з сербським	" "
Коломия	306 "	з польським	" "
	35 "	з румунським	" "
	1 "	з російським	" "
Самбір	78 "	з румунським	" "
	261 "	з угорським	" "
	26 "	з рутенським	" "
	4 "	зі словацьким	" "
	60 "	з іншим	" "
Злочів	30 "	з польським	" "

Окружні староства Львів-район, Бережани, Калуш, Кам'янка-Струмилівська, Станіслав, Стрий і Тернопіль повідомили про відсутність осіб, щодо яких надійшов запит»²⁴.

Про окружні староства Львів-Гродек, Городенка, Дрогобич і Рава-Руська немає даних у цьому списку. Щоправда, перші два округи було розформовано відповідно у березні 1942 р. та 1 квітня 1942 р., однак окружні староства Дрогобич і Рава-Руська існували

²⁴ ДАЛО, ф. Р-35, оп. 5, спр. 119, арк. 1.

аж до самого кінця окупації. Чому вони не надали відомостей, лишається невідомим. Отже, загальна кількість тих людей, що були визначені як «цигани», у дистрикті «Галичина» могла бути більшою. Станом на лютий 1942 р. у Дрогобичі було щонайменше 120 «циган», які мали румунські документи. Їх «евакуювали» з району Кракова. Під час розслідування, яке проводила кримінальна поліція, опитали членів 18 родин, які після цього у березні повернулися під Краків. Крім того, також у березні зареєстрували 114 «циган» у Дрогобичі та 132 у Бориславі, при цьому останніх у подальші місяці вивезли до табору примусових працівників. У той самий час місцева влада розпорядилася депортувати «іноземних циган» з округів Станіслав та Коломия разом з євреями до табору смерті Белжець²⁵.

Невідомо, чи були враховані усі ці люди під час перепису, проведеного навесні 1942 р., і на підставі чого проводили реєстрацію. Можна припустити, що окремі окружні староства самі встановлювали критерії. Тому питання щодо способу та виду такої реєстрації поки що залишається без відповіді. Можна припустити, що ті, кого вважали «циганами», мали під час реєстрації надавати документи, які підтверджували їхню особу. Слід зазначити, що деякі очевидці вже після війни свідчили про те, що вони мали підроблені паспорти. Питання про те, якою мірою це могло вплинути на зазначений список, датований квітнем 1942 р., та скільки людей на той час уже переховувалось, теж залишаються без відповіді.

Особи, визначені як «цигани», – жертви розстрілів у дистрикті «Галичина»

Хоча айнзацгрупи не завжди мали чіткий наказ вбивати тих, кого вважали «циганами», вони, на думку Дональда Кенріка та Греттана Паксона, здійснювали вбивства з трьох причин: 1) на підставі власного ставлення до тих, кого вважали «циганами», й тому, що були схильні до садизму; 2) керуючись пропагованою роками загальною ідеєю про однакове ставлення до євреїв і «циган», яка нібито надавала законності їхнім діям; 3) сприйнявши дискредитуючі уявлення про «циган» як про небезпечних і небажаних осіб²⁶.

²⁵ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... – С. 104.

²⁶ *Kenrick D., Puxon G.* Destiny of Europe's Gypsies. – London: Sussex University Press, 1972. – S. 143f.

Як встановив Мартін Холлер, під Смоленськом окупанти проводили навіть своєрідне расистське дослідження, в якому головну роль відігравали не осілість або соціальна сумісність, а насамперед колір шкіри та волосся жертв. Після поіменної реєстрації місцеві можновладці робили, так би мовити, фізичний огляд, що підтверджує расово-ідеологічну мотивацію переслідувачів²⁷.

Олександр Круглов вважає, що ті, хто були визначені як «цигани», на Галичині ставали жертвами націонал-соціалістичного насилля лише в окремих випадках, адже загиблих було кілька сотень²⁸.

Відомо про наявність тижневих звітів 133-го резервного моторизованого поліцейського батальйону, який у серпні 1942 р. був перейменований у 2-й батальйон 24-го поліцейського полку та був розташований неподалік Рава-Руської на крайньому північному заході Галичини. У звіті від 22 серпня 1942 р. капітан охоронної поліції та командир роти Ледерер поряд із інформацією про затримання «євреїв», «розбійників», «поплічників», «психічно хворих» та «дармоїдів» повідомляє про шістьох «циган», яких затримали його підрозділи під час перевірки населених пунктів і прочісування ділянок лісу. Він також зазначає, що «*рішення стосовно шістьох затриманих циган*» виконано «*24-м поліцейським полком відповідно до усного розпорядження від 21 серпня, отриманого телефоном зв'язком*». Можна припустити, що ці шестеро людей були розстріляні. Ще раніше, 1 серпня 1942 р. Ледерер повідомляє:

«У період з 25.07 по 01.08.1942 р. було усунуто:

а) розбійників	—
б) поплічників	9 (серед них 5 євреїв)
с) жебраків	27
д) крадіїв	7
е) бродяг	13
ф) незаконне володіння зброєю	1
г) психічно хворих	2
h) циган	6
і) євреїв	<u>64</u>
загалом:	<u>147</u> ²⁹ .

²⁷ Holler M. Hat Otto Ohlendorf... – S. 83–87.

²⁸ Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 112.

²⁹ Список від 1 серпня 1944 р., підписаний відповідальним з безпеки, командиром роти 133-го поліцейського батальйону // Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 1323, оп. 2, спр. 2926, арк. 104, 79.

Невідомо, коли саме на Галичині почались розстріли людей, яких вважали «циганями», адже немає документальних джерел. Очевидці свідчать про те, що десь до 1942 р. можна було пересуватися вільно. До того часу окупанти не обмежували й поїздки³⁰. Більшу частину відомостей про масові розстріли зі зрозумілих причин вдалося зібрати лише після закінчення нацистської окупації. Значущу роль при цьому відігравали державні комісії, як-от Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників у Радянському Союзі (далі – НДК) та Головна комісія з розслідування нацистських злочинів у Польщі, які мали пролити світло на події того часу. Однак проблемою залишається політичне забарвлення їхніх розслідувань. Польська комісія після війни встановила факти вбивства на території Польщі тисяч людей, яких було визначено як «циган»³¹. Але при цьому Польщу розглядали у кордонах, уже зміщених на захід. Позаяк східні райони Польщі відійшли Радянському Союзу, Головна комісія майже не проводила розслідувань стосовно дистрикту «Галичина». Відомості про місця масових страт шукали лише на тих територіях, які після 1945 р. лишились у складі Польщі і під час націонал-соціалістичної окупації адміністративно належали до Галичини.

Щоправда, НДК розслідувала злочини на території Галичини, але чим далі вона просувалася у своїх розслідуваннях услід за лінією фронту на Захід, тим частіше жертви ставали «мирними радянськими громадянами». Тобто чіткого визначення категорій загиблих не було³².

Засідки у лісі: розповіді ромів, які вижили

Багато свідків розповідають про засідки у лісі та жорстокість з боку як німців, так і українців. Очевидець Мечислав Гоман, якому вдалося вижити, розповідав, що хтось доніс про їхній табір ромів.

³⁰ Ленцовська А. Відеосвідчення інституту фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 114–123. Також про це свідчать досліджені нами відеоінтерв'ю з архіву Інституту візуальної історії (USC SFI).

³¹ Див. «die Ergebnisse der Hauptkommission zu als "Zigeuner" Stigmatisierten», у: *Kaszyca P. Die Morde an Sinti und Roma...*

³² На це мені вказав Мартін Холлер (Martin Holler).

Він казав, що одного разу прийшли німці, щоб усіх відвести до німецького табору. Один із його родичів із Познані добре розмовляв німецькою та спробував дати німецьким солдатам хабара – ланцюжки, золото, каблучки, щоб вони відпустили їх. Однак німці відмовились і сказали, що мусять доправити їх до табору. У деякого були коні та вози.

«Не знаю, точно не знаю, скільки від Львова до Перемишля, може 70, 60 [...], а може 40. [...] Це було влітку. Тож старші хлопці, кому було по 18, 19, 20 років, повтікали у жито. [...] Хлопці групами ховалися у житі, тому що, це ж були місяці, коли ще стояло жито. [...] Тож вони ускочили у жито та сховалися, і мій батько сховався, а ми з мамою лишилися... я плакав, пам'ятаю, що плакав і просив маму. [...] Щоб та полячка дала нам молока, і вона дала. Хліба. А українець, що був одягнений у цивільному, він поговорив із тією жінкою, щоб вона дала нам хліба. Вона і молока нам дала. [...] Вони знали, що буде, що нас відведуть до табору. [...]

Скільки то було кілометрів, доки пішов той німець. Скільки було кілометрів до того табору... ну, не знаю. Розповідали, що до Перемишля 20 кілометрів, до того табору... а він із села зателефонував, туди у табір, і поговорив з тим німцем, що вирішував у таборі... і той сказав, що не візьме нас, тому що війна, фронт близько, що вони втечуть... і так вони нас відпустили»³³.

Потім родина сховалася поблизу Львова.

Людвік Долинський описує випадок, коли німці або українці прийшли у ліс та відібрали у них коней. Брат відмовився віддавати, і за це його вбили³⁴. Стефанія Горняк (дівоче прізвище Сурмай), 1930 року народження, розповідає, як до лісу прийшли німці й напали на їхній табір. Дівчина, її брати, сестри і матір втекли далі у ліс і сховалися. Вночі вони повернулися. Багатьох людей розстріляли³⁵.

Мацей Коломпарт розповідає про «бандерівців», які приходили вночі й шукали у них золото. Одного разу вони нічого не знайшли,

³³ Мечислав Гоман (Mieczyslaw Goman). USC SFI, testimony 32796, сегмент 21–30.

³⁴ Людвік Долинський (Ludwik Doliński). USC SFI, testimony 44108, сегмент 41. Точне місце подій, а також ступінь родинного зв'язку остаточно не з'ясовано.

³⁵ Стефанія Горняк (Сурмай) (Stefania Surmaj Górniak). USC SFI, testimony 45755, починаючи із сегмента 6.

тож забрали із собою ромську дівчину і згвалтували її. Якось німці когось шукали у лісі й натрапили на ромський табір. З родиною Мацея нічого не трапилося, оскільки у матері були угорські документи, які вона показала німцям³⁶.

Марія Квятковська переховувалася у лісі разом зі своїми родичами. Вона розповідає, що вони саме збиралися готувати їжу, коли побачили, що їх оточили німці та українці: чотири машини та озброєні «гестапівці на конях». Табір оточили з усіх боків, німці та українці. Вона розповідає, що їх били, а дітей кидали у вогнище. Частина ромів змусили копати могилу, тож наміри переслідувачів були зрозумілими. Роми перелякалися і почали благодіяти німців. Хтось із німців розмовляв польською. Також один з ромів трохи розмовляв німецькою і намагався переконати німців, щоб ті відпустили їх. «Якби він не був німецького походження, усі б загинули», – розповідала Марія Квятковська. Вона не сказала, як закінчилася ця історія, чи підрозділ просто пішов, чи вони відкупилися, як вона сама та її родичі змогли уникнути розстрілу³⁷.

Ув'язнення у гетто та табори

Щодо ув'язнення у гетто, концтабори і табори примусових працівників у дослідницькій літературі наводять різні й частково суперечливі дані. Єжи Фіцовський зазначає, що місцеві органи влади у Генерал-губернаторстві розпорядилися навесні 1942 р. про обмеження перебування тих, кого вважали «циганамі». «Циган» мали доставляти до єврейських гетто, а їхнє майно підлягало конфіскації. Попри таке розпорядження, примусове тримання застосовували не на всіх територіях. Лише в районі Варшави розпорядження виконували більш-менш ретельно. Тут ще у 1941 р. тих, кого вважали «циганамі», ув'язнили у Варшавському гетто, а через деякий час перевели до табору смерті Треблінка, де вони загинули³⁸. Чи стосувалося таке загальне розпорядження усього дистрикту «Галичина», чи це були лише окремі вказівки з боку окружних очільників, – невідомо.

³⁶ Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart). USC SFI, testimony 33055, сегмент 32, про останнє також сегмент 5.

³⁷ Марія Квятковська (Гоман) (Maria Kwiatkowska, нар. Goman). USC SFI, testimony 32103, починаючи із сегмента 11.

³⁸ *Ficowski Jerzy*. Die Vernichtung. – S. 91–112.

Чеслав Лучак теж розповідає про заходи, вжиті німцями з метою зобов'язати тих, кого вони вважали «циганами», проживати лише у певних місцях. Осіб, які чинили опір, визнавали «асоціальними» й одразу ж перевозили до табору³⁹. У подальших публікаціях Ч. Лучак зазначає також, що німецькі можновладці доправляли у гетто майже усіх затриманих «циган». Переслідувані мушили носити одяг з позначкою у вигляді літери «Z». Багато людей вмирили в гетто через погані умови утримання. Тих, хто лишився у живих, німці у лютому 1942 р., керуючись так званим «Аушвіцьким наказом» Гімлера, відправили до «циганського сімейного табору», що був частиною табору Аушвіц-Біркенау⁴⁰. Однак Петро Качиця заперечує це і стверджує, що більша частина в'язнів «циганського сімейного табору» була з Германського району. У зазначеному таборі було лише 13,6% польських «циган»⁴¹.

Дональд Кенрік та Греттан Паксон також розповідають про те, що усім, кого вважали «циганами», було наказано проживати у гетто, а також обов'язково носити на рукаві пов'язку із літерою «Z». Однак умови перебування в гетто могли значно відрізнитися. У деяких гетто був дуже суворий режим охорони, в інших – менш суворий. Подеколи навколо гетто навіть не було огорожі чи муру.

Д. Кенрік та Г. Паксон розповідають про львівське гетто, зокрема, про ув'язнення у ньому людей, яких вважали «циганами». Кшиштоф Буковський стверджує, що ув'язнені у цьому гетто «цигани» мали польське громадянство і аж до 1944 року могли вільно пересуватися і навіть торгувати⁴². Однак очевидці – роми, яким вдалося вижити, – розповідали зовсім інше про своє примусове перебування там. У гетто вони жили у таких самих нелюдських умовах, що і євреї: вони згадували про голод, недостатню медичну допомогу, жадливі санітарні умови, примусову працю, жорстокість наглядачів, вбивства ув'язнених

³⁹ *Luczak Cz.* Polityka ludnościowa... – S. 98.

⁴⁰ *Luczak Cz.* Polska i Polacy... – S. 133.

⁴¹ *Kaszycza P.* Die Morde an Sinti und Roma... – S. 119f.; а також *Fings Karola, Sparing, Frank.* Rassismus, Lager, Völkermord. Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung in Köln. – Köln: Emons, 2005.

⁴² *Bukowski K.* Wybrane zbrodnie nazistowskie popełnione przez okupanta hitlerowskiego na Romach w Polsce w okresie II wojny światowej w dokumentach Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Rzeszowie. – Szczecinek: Związek Romów Polskich, 2012. – S. 66; про свободу пересування та затримання у львівському гетто див.: *Kenrick Donald, Puxon, Grattan.* Destiny of Europe's Gypsies. – S. 139f.

«циган». До того, як потрапити у гетто, вони перебували у ромському таборі в лісах неподалік Львова, звідки у 1942 р. їх вигнали німці. У гетто «цигани» часто жили цілими родинами, але згадується і про те, що серед них були окремі люди, тобто без родин. Очевидці змогли вижити, тому що їм вдалося втекти⁴³. Як повідомляли свідки, у деяких гетто німецькі окупанти проводили селекцію, тобто визначали серед «циган» «працездатних», щоб відправити їх до концентраційних таборів⁴⁴. «Циган» доправляли не лише у гетто, а й до трудових таборів⁴⁵. Окрім того, Фіцовський, щоправда, без посилання на джерела, пише про те, що у лютому 1943 р. німецькі окупанти депортували у табір Майданек 20 осіб, яких вони вважали «циганами»⁴⁶.

Поводження німців із «циганами» викликало великий страх серед переслідуваних, що спонукало деяких ромських лідерів до співпраці з німцями. Найвідомішим прикладом є випадок із циганським бароном Рудольфом Квеком (Рудольф І), якого, щоправда, визнавали далеко не усі ромські групи. Навесні 1941 р. він намагався налагодити контакт з урядом Генерал-губернаторства. Є відомості про те, що в обмін на гарантії власної безпеки та безпеки його родичів він вказував німцям на місця, де переховувались роми. Але, ймовірно, до більшої співпраці не дійшло⁴⁷.

Про вивчення відеоінтерв'ю та загальні умови дослідження

Автобіографії можна вивчати, керуючись різними підходами. У фахових дослідженнях немає єдності щодо того, що саме можна

⁴³ *Bukowski K.* Wybrane zbrodnie nazistowskie... – S. 66–71.

⁴⁴ Ромська жінка розповіла про доправлення до концтабору Равенсбрюк із Львівського гетто (див.: *Bukowski K.* Wybrane zbrodnie nazistowskie... – S. 51, 47–56). А також: Дочка Горняка (Коломпарта) (*Doczka Horniak Kolompart*). USC SFI, testimony 32538, сегмент 5; Мацей Коломпарт (*Maciej Kolompart*). Ibid., testimony 33055, сегмент 38.

⁴⁵ *Kenrick D., Puxon G.* Destiny of Europe's Gypsies. – S. 139f. Круглов теж пише про доправлення ромів із Борислава до табору примусових робітників у серпні 1942 р. (див.: *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... – С. 105).

⁴⁶ *Ficowski J.* Die Vernichtung. – S. 102f.

⁴⁷ *Zimmermann Michael.* Rassenutopie und Genozid. – S. 277–283; *Łuczak Cz.* Polityka ludnościowa... – S. 98; *Łuczak Cz.* Polska i Polacy... – S. 133f; *Ficowski J.* Wielec Trauer und Wege. Zigeuner in Polen. – Frankfurt/Main: Peter Lang, 1992. – S. 61; *Kenrick D., Puxon G.* Gypsies under the swastika. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2009. – S. 71f.

почерпнути з автобіографічних документів, зокрема, з усної історичних джерел, немає і чіткої методології. Деякі дослідники звертають увагу перш за все на спосіб формування змісту, тобто на те, як автор розповідає. Гаральд Вельцер, Габріелле Розенталь та Ульріке Юрайт (з деякими зауваженнями) стверджують, що під час вивчення автобіографічних джерел ледве можна зафіксувати, про що саме розповідається⁴⁸. Александр фон Плато теж вбачає цікаві дослідницькі перспективи у тому, як розповідається, однак не виключає, що при застосуванні критичного підходу до джерел можна ставити питання також і про історичні події та факти⁴⁹. Зокрема, під час досліджень за тематикою, щодо якої наявна лише невелика кількість письмових матеріалів, саме усні джерела набувають важливого значення⁵⁰.

Письмові матеріали, такі як адміністративні документи, часто помилково сприймають як «достовірніші джерела». Однак вивчення таких матеріалів приховує в собі небезпеку отримати уявлення про історичні події лише з погляду тодішніх можновладців. Тож, на думку А. фон Плато, усні джерела можуть становити засіб змінення перспективи. Він дійшов висновку, що за умови застосування критичного підходу до джерел усною історією можна послугуватися для «відтворення фактів, історичних процесів і подій, якщо бракує інших джерел або з метою контролю та корегування відомостей, що отримані із застосуванням інших методичних підходів»⁵¹. Враховуючи це, у подальшому дослідженні слід узяти до уваги інтерв'ю з ромами та встановити їхні стратегії виживання під час нацистської окупації⁵².

⁴⁸ Welzer H. Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung // *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse*. – 2000. – Jg. 13, Heft 1. – S. 51–63; Jureit U. Erinnerungsmuster. Zur Methodik lebensgeschichtlicher Interviews mit Überlebenden der Konzentrations- und Vernichtungslager. – Hamburg: Ergebnisse Verlag, 1999; Rosenthal G. Interpetative Sozialforschung. Eine Einführung. – Weinheim [u.a.]: Beltz Juventa, 2015.

⁴⁹ Plato A. von. Zeitzeugen und die historische Zunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft – ein Problemaufriss // *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse*. – 2000. – Jg. 13. – S. 5–29.

⁵⁰ Wierling D. Oral History // *Maurer Michael (Hrsg.)*. Aufriss der historischen Wissenschaften. Band 7. Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft. – Stuttgart: Reclam, 2003. – S. 81–151; Plato Alexander von. Zeitzeugen und die historische Zunft. – S. 25.

⁵¹ Plato A von. Zeitzeugen und die historische Zunft. – S. 26–29.

⁵² Ibid. – S. 26.

Далі основну увагу ми звертатимемо саме на переслідування, натомість емоційний бік пережитого, мовні особливості очевидців, а також сам спосіб передачі інформації (відео) як основне джерело історичної інформації не розглядатимемо.

Вплив соціальних умов на пам'ять та спогади

На думку історика Доротее Вірлінг, *«результатом інтерпретаційної роботи є [...] не впевненість, а правдоподібність»*, результатом є *«не докази»*, а *«обґрунтовані пропозиції»*⁵³.

Тобто історія – це не просто те, що було в минулому, це *«складний процес, який формується під впливом соціальних чинників залежно від смислового сприйняття»*⁵⁴. Моріс Гальбакс під спогадами розуміє уявлення про минуле, які створені через деякий час після події та пов'язані із соціальними умовами сьогодення. В цьому сенсі на розповідь про пережиті події минулого більше впливає те, що відбувається тут і зараз, ніж те, що було у минулому. Отже, на пам'ять впливає взаємодія між конкретним індивідом та іншими людьми. Комунікація разом із соціальними умовами створюють соціальні рамки, які формують пам'ять, що постійно змінюється⁵⁵.

На такі соціальні умови слід звернути особливу увагу під час опитування осіб, які були визначені як «цигани» під час нацистських переслідувань. Історик Міхаель Ціммерман виступав за інтерпретацію у загальносуспільному контексті, оскільки позиція меншин після 1945 р. має надзвичайний вплив на зміст розповідей. Слід згадати й широке обговорення статусу жертв у суспільстві, й прогалини у законодавстві щодо націонал-соціалістичних переслідувань. Відомо, що після 1945 р. намітились подальші тенденції як зовнішньої, так і внутрішньої ізоляції. У подальшому варто звернути увагу на майже повну відсутність стосунків між

⁵³ Wierling D. Oral History. – S. 129.

⁵⁴ Wierling D. Zeitgeschichte ohne Zeitzeugen. Vom kommunikativen zum kulturellen Gedächtnis – drei Geschichten und zwölf Thesen // BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse. – 2008. – Jg. 21, Heft 1. – S. 28–36, 31.

⁵⁵ Halbwachs M. Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985.

переслідуваними і членами навколишнього суспільства⁵⁶. М. Ціммерман дійшов своїх висновків під час виконання проекту з опитування очевидців – німецькомовних сінті. Однак його зауваження будуть слухними і для роботи зі свідками зі Східної Європи.

У Польщі роми також належали і належать до категорії осіб, якою нехтують і переслідування якої тривалий час не визнавали. Грошову компенсацію отримала лише невелика частина постраждалих. У вивчених інтерв'ю відчувається вплив життєвого досвіду, отриманого у післявоєнній Польській Народній Республіці. Здається, що політика примушення до осілого життя, яку проводили з 1950-х рр., для деякого з очевидців виявилася ще однією своєрідною психологічною травмою⁵⁷. Всупереч настановам Інституту візуальної історії, який був замовником проекту, не у кожному інтерв'ю головною темою є період нацистських переслідувань⁵⁸. По-перше, інтерв'юер відверто запитує очевидців про політику Комуністичної партії стосовно ромів, спрямовуючи їхні розповіді у цьому напрямі. По-друге, опитані під час націонал-соціалістичної окупації були дітьми. Їхні спогади, як вони самі зізнаються, часто були уривчастими та неповними. Зате у 1950–1960-ті рр. вони здебільшого були вже молодими дорослими людьми, тому, як правило, мають детальні спогади про примушування до осілого життя.

Поряд із цим вплив на пам'ять і розповіді ромів мають спогади поляків про Другу світову війну та Польську Народну Республіку, а також про часи вже після здобуття незалежності. Зокрема, широкі дебати 1990-х рр. про історію та історичну пам'ять у Польщі могли вплинути на спогади очевидців. Саме після здобуття незалежності у Польщі формувалася оновлена історія щодо

⁵⁶ Zimmermann M. "Jetzt" und "Damals" als imaginierte Einheit. Erfahrungen in einem lebensgeschichtlichen Projekt über die nationalsozialistische Verfolgung von Sinti und Roma // *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse*. 1991. – Heft 2. – S. 225–242.

⁵⁷ Наприклад у: Мачей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055; Зага Лакатош (Zaga Lakatosz, нар. Lakatosz), *ibid.*, testimony 39421; Матильда Камінська (Mirpa) (Matylda Mirga Kamińska), *ibid.*, testimony 47518.

⁵⁸ Nägel V.L. Das Visual History Archive des Shoah Foundation Institute in Forschung, Lehre und Schulunterricht // *Baranowski D. (Hrsg.)*. "Ich bin die Stimme der sechs Millionen." Das Videoarchiv im Ort der Information. – Berlin: Stiftung Denkmal für die Ermordeten Juden Europas, 2009. – S. 185–191, 187.

жертв і мучеників. Темою дебатів, яка викликала особливо багато емоцій, були «українці». Це негативне кліше наявне і в розповідях очевидців.

Така сама ситуація зі своєрідним прирівнюванням міри страждань євреїв, поляків і ромів, про що наголошують багато очевидців у досліджених інтерв'ю. Причиною цього може бути загальносуспільна полеміка зі спірних питань, що розгорнулася у Польщі після 1989 р., а також офіційна політика у ПНР щодо історії. У 1990-ті роки основну увагу в Польщі приділяли насамперед національній історії. Історію переслідування євреїв і ромів почали докладніше вивчати пізніше, через декілька років⁵⁹. Історіографічна база з ромської тематики значно поступається такій щодо долі єврейського народу за часів нацизму.

Після 1989 р. було засновано товариства жертв, серед яких були і ромські. На жаль, нам невідомо, чи мали ті 15 очевидців, чий інтерв'ю ми дослідили, якийсь стосунок до таких товариств. Тому в межах цієї роботи ми не можемо встановити, чи впливали на очевидців такі організації та розповіді інших людей.

Методика опрацювання інтерв'ю

Хоча в останні десятиріччя було проведено чимало проектів, пов'язаних з інтерв'ю, досі є небагато ґрунтовних методичних рекомендацій щодо відеоінтерв'ю⁶⁰. Питання щодо методики їх опрацювання поки що лишається частково відкритим, однак Альберт Ліхтблау рекомендує щонайменше повний триразовий перегляд. Таким підходом керувались і ми під час опрацювання інтерв'ю. Під час першого кроку аналізу основну увагу приділяємо аудіоін-

⁵⁹ Kosmala B. Polen. Lange Schatten der Erinnerung: Der Zweite Weltkrieg im kollektiven Gedächtnis // *Flacke M. (Hrsg.). Mythen der Nationen. 1945 Arena der Erinnerungen. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Historischen Museum Berlin.* – Mainz: Philipp von Zabern Verlag, 2004. – S. 509–540, 514f.

⁶⁰ Зауваження з цього приводу див. у: *Lichtblau A. Wie verändert sich mündliche Geschichte, wenn wir auch sehen, was wir hören? Überlegungen zur audiovisuellen Geschichte // BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse.* Sonderheft. – 2007. – 20. Jahrgang. Festschrift für Alexander von Plato. – S. 65–74; а також у: *Apel L. “You are participating in history”. Das Visual History Archive der Shoah Foundation // Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe.* – 2008. – 5, H. 3: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/3-2008/id=4392>.

формації (слухаємо), під час другого – відеорядові (дивимось), під час третього – аудіо- та відеоінформації (слухаємо й дивимось). Ліхтбау також рекомендує транскрибувати інтерв'ю, що ми робили лише в окремих випадках⁶¹.

Крім того, постало питання, яку кількість інтерв'ю слід опрацювати. Поряд із таким критерієм, як перебування свідка у дис-трикті «Галичина» або на прикордонній із ним території, певну роль відігравав зміст розповіді. Деякі історики, які займаються усною історією, закликають шукати різницю між тим, що було, і тим, про що розповідають очевидці. Щоправда, це потребує багатьох зусиль, але є досить продуктивним методом. Без сумніву, розповіді свідків не слід сприймати як недостовірні або взагалі як неправдиві. Навіть те, що не відповідає фактам, особа, яка дає інтерв'ю, може психологічно сприймати як таке, що було насправді. Тобто критичний науковий підхід полягає не лише у тому, щоб перевірити правдивість розповіді, а й у тому, щоб сприйняти і серйозно поставитися до запропонованої оповідачем інтерпретації подій⁶². Проте ми все ж таки не взяли до уваги деякі інтерв'ю, оскільки вони містили дуже значні суперечності. Вони потребували великої кількості змістовних коментарів, що, з огляду на широкий спектр нашого дослідження, не було б доцільним⁶³.

Александр фон Плато слушно зазначає, що під час аналізу усних джерел завжди виникає проблема розгляду окремого випадку та генералізації. Таке «співвідношення невизначеностей» свідчить про необхідність прийняти рішення: або в центрі нашої уваги має бути окремий випадок, що однак не дає змоги робити висновки про загальну ситуацію, або слід розглядати свідчення ширшої гру-

⁶¹ *Lichtblau A.* Wie verändert sich mündliche Geschichte... – S. 72f.

⁶² Про відмінності: *Rosenthal G.* Die erzählte Lebensgeschichte als historisch-soziale Realität. Methodologische Implikationen für die Analyse biografischer Texte // *Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.).* Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte. – Münster, 1994. – S. 125–138; про правдивість розповідей: *Portelli Alessandro.* The peculiarities of Oral History // *History Workshop.* 1981. – 12, Autumn. – S. 96–107; *Wierling D.* Zeitgeschichte ohne Zeitzeugen. – S. 34.

⁶³ Насамперед у: Агнешка Сівак (Agnieszka Siwak, нар. Zelińska), USC SFI, testimony 43583; Ева Ковальська (дів. Калиновська) (Ewa Kowalska, нар. Kalinowska), *ibid.*, testimony 44552; Францишка Сівак (Franciszka Siwak, нар. Duda), *ibid.*, testimony 44547; Розалія Пачковська (Rozalia Paczkowska Kowalska), *ibid.*, testimony 44546.

пи людей, що однак відсуває на другий план кожен окрему розповідь⁶⁴. Ми вирішили зупинитися на останньому варіанті⁶⁵.

Про перебіг відеоінтерв'ю

Записи бесід з тими, хто пережив переслідування, що зберігаються в архіві Інституту візуальної історії (VNA), тривають у середньому від двох до трьох годин⁶⁶. Ми досліджували коротші розповіді, тобто переважно йдеться про відеозаписи тривалістю близько 30 хвилин.

Більшість інтерв'ю проведено у помешканнях очевидців. У тих інтерв'ю, які ми дослідили, поряд з очевидцем, інтерв'юером та оператором часто були присутні члени родини інформанта, тому в деяких випадках відбувалися короткі розмови між очевидцем та його родичами, вони перебивали, втручалися у розмову тощо. Це суперечило правилам Інституту візуальної історії щодо проведення інтерв'ю⁶⁷. Присутність інших людей під час інтерв'ю певною мірою відволікає оповідача. Деякі записи перериваються через короткочасні вимкнення електрики під час інтерв'ю⁶⁸. Крім того, кожні 30 хвилин потрібно було вставляти у камеру нову касету.

Як правило, наприкінці розмови інтерв'юер просить оповідача показати фотографії та документи і запросити родичів у кадр. У тій самій частині інтерв'ю оповідача просять сказати декілька слів «на

⁶⁴ Plato A. von. *Zeitzeugen und die historische Zunft*. – S. 26–29.

⁶⁵ Текстів інтерв'ю (транскриптів) в архіві Інституту візуальної історії (USC SFI) немає. Взагалі такі записи дослідники усної історії вважають стандартом. Офіційно Інститут пояснює відсутність текстів намаганням спонукати користувачів до повного перегляду інтерв'ю. Хоча наявність транскриптів цьому б не перешкодила, однак, можливо, у деяких випадках обмежувала б такі намагання. Справжньою причиною відсутності транскриптів, вочевидь, є те, що їх створення потребує великих працевитрат, які архів не може собі дозволити.

До тих 15 інтерв'ю, які ми опрацювали, транскриптів також не створено, оскільки ми звертали увагу передусім на те, що розповідають, а не як. Відео наявні лише в оригіналі, тобто польською мовою.

⁶⁶ Nägel V.L. *Das Visual History Archive...* – S. 187.

⁶⁷ «Єдиними людьми, яким дозволено перебувати у приміщенні під час проведення інтерв'ю, є оповідач, інтерв'юер, оператор та асистент оператора», див.: Директиви для інтерв'юерів. – С. 5. – <http://www.vha.fu-berlin.de/archiv/interviews/index.html>.

⁶⁸ Наприклад у: Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073.

майбутнє»⁶⁹. Це дає змогу на позитивній ноті закінчити інтерв'ю, навіть коли йдеться про завзятих критиків, оскільки таке послання містить певний «компонент задоволеності, сподівань та постійності», інакше кажучи, створює хепі-енд⁷⁰. На думку Лінди Апель, яка займається усною історією, це важливо насамперед для очевидців. Хоча таке прикінцеве послання не має цінності з погляду дослідження історії Голокосту, воно дозволяє нам поглянути на те, як очевидець поводить себе зі своїм життєвим досвідом⁷¹.

В інтерв'ю, які проводив з ромами Станіслав Ласковський, він до того ж часто спонукає родину до музикування.

Інтерв'юер Станіслав Ласковський

Вплив інтерв'юера під час проведення бесіди з очевидцями є безперечно великим. Навіть визначення кола осіб, з якими проводиться інтерв'ю, залежить від нього. Крім того, інтерв'юер керує перебігом бесіди, ставлячи запитання, та впливає на оповідача вже своєю присутністю, а також поведінкою до початку і під час інтерв'ю. Таким чином інтерв'юер теж стає частиною джерела інформації⁷².

У тих відео, які стосуються Галичини, інтерв'юером є одна й та сама особа. Наприкінці 1990-х С. Ласковський провів у Польщі десятки інтерв'ю з ромами та синті. На жаль, про самого пана Ласковського нам майже нічого невідомо⁷³.

Особи, які проводили інтерв'ю, що зберігаються в архіві Інституту візуальної історії, працювали на громадських засадах. Часто вони не були професіоналами, а лише пройшли кількадедне навчання – практичні семінари з методики та історії. Згідно з інструкцією для інтерв'юерів та операторів, вони мали поводитися дуже стримано⁷⁴. Панові Ласковському це не завжди вдавалося. Як

⁶⁹ У проведених ним інтерв'ю Ласковський звертається до очевидців з проханням сказати декілька слів на майбутнє («future message») ромською мовою, які адресовані «майбутнім поколінням ромів» або «онукам». Зазвичай, йдеться десь про дві хвилини інтерв'ю.

⁷⁰ *Apel L.* “You are participating in history”. – S. 440.

⁷¹ *Apel L.* “You are participating in history”. – S. 440.

⁷² *Portelli A.* The peculiarities of Oral History. – S. 96–107.

⁷³ На наш запит до архіву Інституту візуальної історії (USC SFI) ми не отримали інформації.

⁷⁴ Директиви для інтерв'юерів. – С. 5, див.: <http://www.vha.fu-berlin.de/archiv/interviews/index.html>.

інтерв'юер він інколи поводить некоректно: деякі фрази та описи практично вкладав оповідачам у уста або ставив навідні запитання⁷⁵. Директиви Інституту з цього приводу сформульовано дуже чітко. Адже, встановивши чіткі вимоги, намагалися досягти того, щоб усі інтерв'ю можна було порівнювати між собою. Інтерв'юерам навіть пропонували вживати певні фрази під час бесіди. З одного боку, це викликало критику, але з іншого – було пояснено як запобіжний захід, оскільки багато очевидців все ще відчувають наслідки глибоких психологічних травм⁷⁶.

Ласковський обізнаний із історією, традиціями та культурою ромів у Польщі, однак з погляду історичної науки його уточнювальні запитання часто є недостатньо критичними. Вочевидь, він розумів також і ромську, оскільки в усіх інтерв'ю вітався та висловлював подяку цією мовою. Під час деяких бесід очевидці його прямо запитували, чи він «циган», на що Ласковський, однак, не давав відповіді⁷⁷. В одному з випадків він бере інтерв'ю у «а рkhoogi-Dai», тобто у жінки – голови ромського поселення, при цьому він вдягнений, за його словами, у «традиційний ромський одяг»⁷⁸.

До одного з очевидців Ласковський звертається на «ти». Можливо, інтерв'юер та оповідач були знайомі раніше⁷⁹. Ставлячи запитання щодо інших знайомих, Ласковський, вочевидь, намагається знайти ромів для проведення подальших інтерв'ю.

Люди, з якими проводили інтерв'ю

Багатьом людям легше висловлюватися у вільній бесіді, ніж писати спогади⁸⁰. Тож за допомогою усної історії можемо почути людей, які з різних причин не напишуть про своє минуле. Однак слід мати на увазі, що саме у розповідях жертв Голокосту йдеться про

⁷⁵ Наприклад у: Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073; Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), *ibid.*, testimony 45755, сегмент 37; Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), *ibid.*, testimony 33055, сегмент 25.

⁷⁶ *Michaelis A. Erzählräume nach Auschwitz: Literarische und videographierte Zeugnisse von Überlebenden der Shoah.* – Berlin: Akademie Verlag, 2013. – S. 232f.

⁷⁷ Владислав Волошин (Władysław Woloszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 29.

⁷⁸ Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), USC SFI, testimony 32538.

⁷⁹ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), інтерв'ю 32796; Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), *ibid.*, testimony 33055.

⁸⁰ *Michaelis A. Erzählräume nach Auschwitz...* – S. 207.

історії виживання, «які завжди розказують (або мають розказувати) нам про тріумфальну перемогу індивідуума над системою терору та страшну долю»⁸¹.

До нашої вибірки увійшли 15 очевидців, які народилися між 1916 та 1938 роками, отже, під час нацистських переслідувань вони були дітьми або у молодому віці⁸². Усі роми зазначають, що до початку війни вони жили осіло лише взимку, і то у крайньому випадку, в інші місяці вони разом зі своїми сім'ями жили в таборі і кочували з місця на місце.

Слід підкреслити, що у нашому розпорядженні немає жодного інтерв'ю з особами, які зазнали переслідувань як «цигани», але при цьому не вважали себе ромами за етнічною ознакою. Оповідачі називають себе ромами, однак при цьому 11 осіб вживають як синонім слово «цигани»⁸³. Більшість людей, з якими проведено інтерв'ю, відносять себе до ромських етнічних груп ловарі або келдерари⁸⁴.

Серед оповідачів десять жінок і п'ять чоловіків. Така різниця у кількості респондентів за статевою ознакою відповідає співвідношенню опитаних у Польщі ромів. Всього там було опитано 181 особу, з них 101 жінку та 80 чоловіків⁸⁵.

Усі інтерв'ю, які ми дослідили, провів С. Ласковський у 1997–1998 рр. у різних польських містах. Мова інтерв'ю – польська та

⁸¹ *Barricelli M.* Kommemorativ oder kollaborativ? Historisches Lernen mithilfe digitale Zeitzeugenarchive (am Beispiel des Visual History Archive) // *Alavi B. (Hrsg.)*. Historisches Lernen im virtuellen Medium. – Heidelberg: Mattes Verlag, 2010. – S. 13–29, 15.

⁸² Вони були віком від 6 до 19 років. Оскільки деякі оповідачі точно не знають свою дату народження або забули її, ми не можемо навести точніші дані.

⁸³ Дочка Горняк (Коломпарт) USC SFI, testimony 32538; Анелія Квятковська (Aniela Kwiatkowska), *ibid.*, testimony 44553; Альбіна Камінська (Albina Kaminska), *ibid.*, testimony 43327; Людвік Долинський (Ludwik Doliński), *ibid.*, testimony 44108; Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), *ibid.*, testimony 33055; Владислав Гуман (Władysław Guman), *ibid.*, testimony 46073; Зага Лакатош (Zaga Lakatosz), *ibid.*, testimony 39421; Стефанія Горняк (Stefania Górnjak), *ibid.*, testimony 45755; Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), *ibid.*, testimony 32294; Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), *ibid.*, testimony 47518; Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), *ibid.*, testimony 44556.

⁸⁴ Відомості про походження цих етнічних груп не є однозначними. Імовірно, вони походять з місцевостей, переважно населених румунами або угорцями. У XIX столітті вони перемістились у польськомовні регіони. Див.: *Ficowski J.* Wiewiel Trauer und Wege. – S. 49–61.

⁸⁵ Див.: <http://vhaonline.usc.edu/biosearch/criteria.aspx> [19.12.2015]. Загалом було опитано 407 ромів, з них 222 жінки та 185 чоловіків.

частково ромська⁸⁶. Оповідачі в основному розмовляють східно-польським діалектом. Помітно, що коли вони говорять ромською мовою, то значно більше жестикулюють і використовують міміку. Часто у таких випадках вони розмовляють голосніше. Варто проаналізувати у детальнішому дослідженні, що саме при цьому кажуть оповідачі, а також чи дійсно роми висловлюються ромською інакше, ніж польською. У межах цього дослідження це складно зробити. Деякі опитані відверто використовують відеозапис для того, щоб попросити про допомогу та підтримку, деякі – для того, щоб щонайменше вказати на своє важке фінансове становище і поганий стан здоров'я⁸⁷. Більшість оповідачів зазначають, що не отримали компенсації. Зовнішній вигляд приміщень, у яких записували інтерв'ю наприкінці 1990-х рр., теж частково свідчить про важкий матеріальний стан і погані побутові умови людей. Деякі роми кажуть про те, що в їхніх помешканнях не вистачає кімнат для всіх членів родини. Це може бути ще однією причиною того, чому під час інтерв'ю присутні родичі оповідача та чутно сторонні звуки за кадром. Все це є небажаним під час бесіди згідно з інструкціями Інституту візуальної історії.

Список опитаних осіб

Прізвище	Ім'я	№ відео-запису	Дата і місце народження	Дата і місце відеозапису	Родинні стосунки з іншими опитаними очевидцями (якщо відомо)	
1	Богданович	Анто- ніна	44556	8 вересня 1933 р. у Жоліні поблизу Ланьцута	31 березня 1998 р., Плоцьк	Сестра Матильди Камінської; імовірно також, родичка Марії Квятковської та Надзеї Квек
2	Долин- ський	Люд- вік	44108	Офіційно: 16 жовтня 1935 р., але насправді у 1924/25 р. у Радехові, по- близу Львова	5 липня 1998 р., Ченстохова	

⁸⁶ Вісім інтерв'ю 1997 р. та сім інтерв'ю 1998 р.

⁸⁷ Наприклад у: Альбіна Камінська (Чмеловська) (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 50, або Анелія Квятковська (Ковальська) (Aniela Kwiatkowska, нар. Kowalska), *ibid.*, testimony 44553, сегмент 24.

Список опитаних осіб

Прізвище	Ім'я	№ відеозапису	Дата і місце народження	Дата і місце відеозапису	Родинні стосунки з іншими опитаними очевидцями (якщо відомо)	
3	Гоман	Ме-числав	32796	Імовірно, у 1937 р. у Станіславі	20 червня 1997 р., Урсус, під Варшавою	
4	Горняк, у дівочтві Сурмай	Стефана	45755	25 квітня 1930 р. у Самборі	8 травня 1998 р., Легниця	
5	Гуман	Владислав	46073	1916 р. у Тернополі	26 червня 1998 р., Битом	
6	Горняк, імовірно у дівочтві Коломпарт	Дочка	32538	Приблизно у 1921 р. у Перемишлі, вік 76 років	20 червня 1997 р., Урсус, під Варшавою	Імовірно, родичка Мацея Коломпарта
7	Камінська, у дівочтві Хмельовська	Альбіна	43327	3 травня 1929 р. у Грамотичній	14 грудня 1997 р., Тарнув	
8	Камінська, імовірно у дівочтві Мірга	Матильда	47518	Імовірно 7 листопада 1927 р. у Рогатині	18 червня або 18 березня 1998 р., Глівіце	
9	Коломпарт	Мацей	33055	15 серпня 1926 р. або у 1936 р. у Львові	25 червня 1997 р., Урсус, під Варшавою	Імовірно, родичка Дочки Горняк (Коломпарт)
10	Квятковська, у дівочтві Ковальська	Анелія	44553	6 січня 1937 р. у Варшавському воеводстві	3 квітня 1998 р., Бендзин	Можливо, родичка Марії Квятковської та Надзеї Квек
11	Квятковська, у дівочтві Гоман	Марія	32103	Імовірно, 19 лютого 1923 р. у Рожнятові, під Львовом	24 травня 1997 р., Легіоново, під Варшавою	Сестра Надзеї Квек
12	Квек, у дівочтві Гоман	Надзея	35716	15 травня 1938 р. у Рожнятові, під Львовом	24 травня 1997 р., Легіоново, під Варшавою	сестра Марії Квятковської

Список опитаних осіб

Прізвище	Ім'я	№ відео-запису	Дата і місце народження	Дата і місце відеозапису	Родинні стосунки з іншими опитаними очевидцями (якщо відомо)
13 Квек, імовірно, у дівоцтві Андрея	Зіяна	32294	Приблизно у 1937 р., місце народження невідомо	5 червня 1997 р., Отвоцьк	
14 Лакатош	Зага	39421	Приблизно у 1934 р., місце народження невідомо	26 вересня 1997 р., Варшава	
15 Волошин	Владислав	43586	Приблизно у 1930 р. у Кобреніві	8 липня 1998 р., Ченстохова	

Про рефлексивний підхід та обережне і тактичне ставлення під час опрацювання свідчень ромів

Найбільшою проблемою в усній історії вважають неточність розповідей. В інтерв'ю, які ми проаналізували, такі неточності стосуються насамперед місця та часу подій, а також родинних зв'язків. Опитані часто не називають прізвища та імена конкретних родичів. Іноді самі очевидці навмисно змінювали свої прізвища або імена; це, наприклад, ймовірно, врятувало під час війни Людвіка Долинського⁸⁸.

Чітких і добре структурованих розповідей, які мали б звучати багато разів, у проаналізованих нами 15 інтерв'ю майже немає. Інколи опитані суперечать самі собі. Чи пов'язано це із соціальними умовами, наприклад, такими, як тривала дискримінація, байдужість з боку більшості суспільства, обговорення статусу жертв, а також тенденції до ізолювання у власній етнічній групі? Чи, можливо, у цьому випадку йдеться про специфіку інтерв'ю саме з ромськими очевидцями?

Артур Подгорський, який спробував здійснити проект з опитування ромів у Польщі, присвячений темі примусової праці,

⁸⁸ Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108. Про зміну імен та прізвищ також у: Владислав Гуман (Władysław Guman), *ibid.*, testimony 46073.

підтверджує останнє. Підбиваючи підсумки, він описує основні проблеми, з якими йому довелось зіштовхнутися, – це величезний брак довіри між ним та очевидцями, а також труднощі із пошуком очевидців, готових розповісти про пережите.

Подгорський каже про те, що згоди на інтерв'ю йому вдалося добитися лише за обіцянки матеріальної винагороди⁸⁹. Нам невідомо, чи С. Ласковський теж платив очевидцям і чи виникали у нього взагалі якісь проблеми з ними до проведення інтерв'ю.

Однак помітно, що Ласковський вочевидь легко знаходив спільну мову з багатьма очевидцями, з якими проводив інтерв'ю. Проте інколи і йому доводилось перед початком або під час бесіди переконувати людей у доцільності розповіді⁹⁰.

Деякі оповідачі впродовж розмови втрачали бажання розповідати далі і раптово закінчували бесіду⁹¹. На думку А. Подгорського, причиною цього може бути попередній негативний досвід участі у проектах, пов'язаних з інтерв'ю, а також дуже часті випадки не виплати компенсацій⁹².

І хоча Подгорський у рамках свого проекту, який виявився невдалим, провів лише декілька інтерв'ю, він стверджує, що опитані роми часто не розуміли сенсу запису таких розмов. У своїх висновках, що містять багато стереотипів, він також пише, що йому було важко встановити чіткий часовий взаємозв'язок у розповідях очевидців. Подгорський пояснює це інакшим розумінням часу та причинно-наслідкових зв'язків, низькими мовними здібностями та невмінням висловлювати свої думки, а також низьким рівнем освіти. Неточності щодо часу та місця подій, а також, як стверджує дослідник, нечіткі висловлювання на тему переслідувань, він одразу ж пов'язує з відомими йому кліше. Також А. Подгорський вка-

⁸⁹ *Podgórski A. Interviews mit polnischen Roma // Plato A von, Leh A., u. a. (Hrsg.). Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analyse zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich. – Köln: Böhlau, 2008. – S. 91–102.*

⁹⁰ Дочка Горняк (Коломпарт), USC SFI, testimony 32538; ще до того, встановили камеру і почали записувати зображення, але звук уже записували: Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), *ibid.*, testimony 47518.

⁹¹ Наприклад: Надзея Квек (Nadzieja Kwiec), USC SFI, testimony 35716, сегмент 28; Анелія Квятковська (Aniela Kwiatkowska), *ibid.*, testimony 44553; Дочка Горняк (Коломпарт), *ibid.*, testimony 32538; Зага Лакатош (Zaga Lakatosz), *ibid.*, testimony 39421; Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), *ibid.*, testimony 44556.

⁹² *Podgórski A. Interviews mit polnischen Roma. – S. 95.*

зує на розбіжності між розповідями ромів і науковими знаннями та свідченнями єврейських очевидців. Крім того, за його словами, оповідачі розуміють поняття «депортація» і «втеча» як синоніми. Подгорський також стверджує, що опитані ним очевидці будь-яку роботу сприймають як репресії щодо них⁹³.

Розповіді, які ми досліджували, не підтверджують безсумнівно твердження А. Подгорського. З усім тим інколи дуже стереотипні висновки А. Подгорського переконують у тому, наскільки важливими є стосунки між інтерв'юером та очевидцем для проведення успішної розмови. Також при проведенні інтерв'ю слід враховувати обставини, в яких перебувають опитувані. Тут можна погодитися з думкою М. Ціммермана про те, що слід надавати перевагу інтерпретації у загальносупільному контексті. Такий підхід видається нам більш плідним, ніж просто таврування ромів як «інакших» або як «циган», які не хочуть працювати.

Стратегії виживання у розповідях ромів, з якими були проведені інтерв'ю

Як розповіли 15 очевидців, вони усвідомлювали, що їх переслідують. Найчастіше вони говорять про розстріли родичів або депортацію у табори та гетто. Проте Надзея Квек, яка народилася у 1938 р., намагалася врятуватися: *«Якщо німці когось хапали, то це вже було все... вони багатьох вбили... багато хто не повернувся після війни»*⁹⁴.

Розповіді тих, які вижили, свідчать про те, що родини свідомо обирали декілька стратегій виживання.

Слід розглянути питання про те, що розповідають роми про своє виживання. Як вони реагували на переслідування з боку націонал-соціалістів і які стратегії виживання виробили?

Переховування

У розповідях усіх 15 опитаних ромів завжди так чи так виринає тема переховування. Але не зовсім зрозуміло, від кого конкретно вони переховувались. Щоправда, деякі оповідачі чітко кажуть про

⁹³ *Idem.*

⁹⁴ Надзея Квек, USC SFI, testimony 35716, сегмент 7.

те, що переховувались від «німців» та/або «українців». При цьому очевидці розповідають про два різних шляхи, які інколи поєднувалися: їхні батьки вирішували сховатися або у лісі, або у місті, здебільшого у Львові (Lwów)⁹⁵.

«Нас ганяли з місця на місце»⁹⁶ – про переховування у лісі

Очевидці часто не вказують конкретно, як довго і де саме вони переховувалися. Найчастіше вони кажуть: «поблизу Львова». Проте ніхто з них не стверджує, що перебував «у лісі» увесь час окупації. З розповідей скоріше випливає, що роми намагалися постійно пересуватися.

*«Страх... занепокоєння [...] голод. [...] Було холодно, дощ [...], і тут з'явилися німці у тому місці [...]. Скрізь ховалися... щоб німці не розстріляли»*⁹⁷, – розповідає Альбіна Камінська, 1929 р. н. Деякі люди на певний час давали притулок переслідуваним, інколи вони ховалися на кладовищі, потім знов у лісах або у місті. Альбіна Камінська та її шестеро сестер пересувалися лише вночі, доки дісталися за допомогою родичів Львова⁹⁸. Стратегія виживання родини Волошиних була схожою. *«Ми перечікували передусім у лісах»*, – розповідає Владислав Волошин, 1930 р. н. Постійна зміна місця перебування мала завадити тому, щоб про них дізналися⁹⁹.

Дочка Горняк (у дівочтві Коломпарт), 1921 р. н., розповіла, що перед початком війни була разом зі своєю родиною поблизу Львова. Вони ховалися там, де не було жандармерії, *«то у лісі, то у селі, скрізь»*, і також зустрічали євреїв. Інколи вони ховалися від окупантів у саморобних землянках. Умови життя були жахливими,

⁹⁵ Оскільки усі опитувані жили у Польщі, вони вживали польські назви населених пунктів. Тому і тут наведено польську назву міста. Цим ми також хотіли вказати на особисту перспективу погляду оповідачів на місто. Слід зазначити ще раз, що розповідей україномовних, німецькомовних (або будь-яких інших, крім польськомовних) «циган» у нашому розпорядженні немає.

⁹⁶ Анелія Квятковська (Ковальська) (Aniela Kwiatkowska, нар. Kowalska), USC SFI, testimony 44553, сегмент 3.

⁹⁷ Альбіна Камінська (Хмельовська) (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 24; з розповіді стає зрозуміло, що під «місцем» мається на увазі не населений пункт, а саме те місце, де вони переховувалися.

⁹⁸ Альбіна Камінська (Хмельовська) (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 41.

⁹⁹ Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 25.

тому що «інколи було що поїсти, а інколи і ні». Іноді їм доводилось їсти лише рослини. «Люди вмирали»¹⁰⁰.

Родина Гоман жила у таборі. Вони шукали у лісі тихе спокійне місце, розповів Мечислав Гоман, 1937 р. н. «Ми стояли поблизу Львова. Десь може кілометрів 15 від Львова, там було село... У... довгому страшному... лісі [...] дуже далеко від шосе, що йде на Перемишль. [...] І одного ранку там нас оточили німецькі солдати. [...] Село було видно... з наших возів. Ну, не знаю... Мабуть, хтось сказав німцям, що ми там стоїмо... [...] Інакше б німці не прийшли... Хтось напевно знав. Або хтось з українців... або... ну, не знаю»¹⁰¹. Їх затримали та мали доправити до табору. Однак з розповіді Мечислава Гомана не зрозуміло, чи вони справді переходувались у лісі, чи їх просто заскочили зненацька. Невідомо також, де був цей ліс – на території дистрикту «Галичина» або на прикордонній території.

Марія Квятковська, ймовірно 1923 р. н., розповіла про, так би мовити, поділ лісу. «Євреї переходувались на одному краю лісу, а ми на іншому»¹⁰². Деякі роми згадують про контакти з партизанами, які теж перебували у дрімучих лісах регіону. Владислав Гуман каже, що втік із Яновського концентраційного табору у Львові, переходувався у лісах, доки не дістався місцевості біля Любліна та Тернополя¹⁰³. Він потрапив у облаву і знов опинився у полоні, після перебування у тюрмі на Лонцького у Львові був доправлений до табору Белжець. Під час бомбардування, як і багато інших, скористався нагодою, щоб втекти звідти у ліс. Він також розповідає про контакти з партизанами, які інколи приймали втікачів за шпигунів. Гуман та інші роми потім приєдналися до партизанів і залишалися з ними до кінця війни¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompарт), USC SFI, testimony 32538, сегменти 7, 30.

¹⁰¹ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), USC SFI, testimony 32796, сегменти 21–30; про довоєнний час: починаючи із сегмента 4.

¹⁰² Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 23.

¹⁰³ Ці два регіони дуже віддалені один від одного і до того ж належали до різних дистриктів. Можливо, оповідач плутає назви населених пунктів або змішує спогади про дві різні втечі. Белжець був у дистрикті «Люблін».

¹⁰⁴ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073, сегменти 39–47, 52 і 56.

Анелія Квятковська народилася у 1937 р. поблизу Варшави. Вона розповідає про свого батька, який після окупації втратив постійну роботу.

«Анелія Квятковська (А.К.): [...] тому що нас ганяли... [...] з місця до місця ганяли нас. Тож не було постійного місця перебування і не було постійної роботи. Тому що нас переслідували, у нас взагалі не було постійного місця проживання... Тому що вони нас ганяли, з одного місця до іншого.

Інтерв'юер Ласковський (С.Л.): На чому ви пересувалися?

А. К.: Пересувалися пішки... і на поїзді, якщо все було тихо і спокійно [...], тоді поїздом, а якщо ні, тоді пішки...»¹⁰⁵.

Через побоювання та страх вони пересувалися здебільшого вночі, вдень ховалися. Якщо не можна було сховатися у лісі, то родина буквально на колінах благала когось, щоб пустили їх переночувати. Інколи вони спали у недобудованих або старих будинках, інколи у хлівах поряд із коровами та свинями¹⁰⁶.

Переховування у містах – «А найбільше нас рятував Львів»¹⁰⁷

На питання, чи переховувалась її родина у лісах, Надзея Квек (у дівочтві Гоман), 1938 р. н., з подивом відповідає: «У лісах? [...] Наш батько був надто хитрий, щоб ми лишалися у лісі, тому що... вбивали... [...] євреїв, циган просто на місці»¹⁰⁸. Батько вирішив, що треба йти до Львова. Марія Квятковська, сестра Надзеї Квек, каже, що цим батьки допомогли їй вижити. «А найбільше нас рятував Львів. [...] Тому що це велике місто». Умови життя були важкі, у місті вони не були зареєстровані, вочевидь, тому й не отримували продовольчі картки. Брат і батько працювали, заробляли на хліб. Владислав Гуман розповідає, що робота, яка б забезпечувала їжею, мала надзвичайно велике значення¹⁰⁹. Альбіна Камінська каже, що

¹⁰⁵ Анелія Квятковська (Ковальська) (Aniela Kwiatkowska, нар. Kowalska), USC SFI, testimony 44553, сегмент 3.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Марія Квятковська (у дівочтві Гоман) (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 45.

¹⁰⁸ Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), USC SFI, testimony 35716, сегмент 13.

¹⁰⁹ Марія Квятковська (у дівочтві Гоман) (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегменти 40–47; про роботу: Владислав Гуман (Wladyslaw Guman), *ibid.*, testimony 46073, сегмент 13.

для того, щоб вижити, треба було ворожити та красти¹¹⁰. Мати сестер Надзеї та Марії теж час від часу заробляла ворожбою¹¹¹. Постає запитання, чи можна було так просто займатися ворожбою в часи націонал-соціалістичних переслідувань. Можливо, оповідачка плуває події під час окупації із довоєнним життям.

Сестри разом з батьками жили «у старій єврейській квартирі», яка була «пустою», оскільки «українці» все винесли¹¹². Старша сестра каже, що вони виходили рідко, тому що були повітряні напади. Не зрозуміло, яке місто Марія Квятковська має на увазі, тому що у Львові було дуже мало бомбардувань.

Крім того, обидві сестри згадують про підземне укриття, «бункер» або схрон, який їхній батько збудував для сім'ї поблизу помешкання. Коли приходили німці, вони у ньому ховалися¹¹³. Анелія Квятковська теж розповідає про «бункер» у Львові, де сестер ховав їхній дядько і де вони були без батьків¹¹⁴. Матильда Камінська розповіла, що вона з родичами ховалася в одному з львівських підвалів. Вони дуже страждали від голоду, оскільки не було ніякої допомоги. «Про що я пам'ятаю [...], про наші злидні та страх [...]. Як бачите, життя було не дуже радісним. [...] Нам було важко... і для німців ми не були улюбленцями. Євреї та цигани були ніби собаки...»¹¹⁵.

Після того, як члени ромського табору, в якому був Мечислав Гоман, були відпущені на шляху до нацистського табору неподалік Перемишля, його родина теж вирішила йти до міста. «Ну й дідусь знав, як доїхати назад до Львова. [...] Дідусь продав коня та віз [...] і ми переховувались у Львові з 44-го або [4]5-го. А потім ми почули [...] що росіяни... що наближається фронт». У місті вони ховалися «серед людей, серед поляків [...]». Ми жили у маленькому

¹¹⁰ Альбіна Камінська (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 6.

¹¹¹ Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), USC SFI, testimony 35716, сегмент 6.

¹¹² Марія Квятковська (у дівочтві Гоман) (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 37.

¹¹³ Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), USC SFI, testimony 35716, сегменти 7, 11, 30–36.

¹¹⁴ Анелія Квятковська (Ковальська) (Aniela Kwiatkowska, нар. Kowalska), USC SFI, testimony 44553, сегменти 12 і 21. Вона розповідає про час перебування у Варшаві й у Львові. Як діти потрапили з одного міста до іншого, вона не згадує.

¹¹⁵ Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), USC SFI, testimony 47518, сегменти 13 і 19. В оригіналі: «*My nie byli ulubioni cygani*».

будиночку, нас було 12»¹¹⁶. Велику допомогу, за словами Гомана, у Львові їм надавали «німецькі цигани», які розмовляли німецькою та навіть, як він каже, мали спільні справи з комендантом міста. Гоману вони продавали персидські килими і золото, що поліпшувало становище ромів у Львові. Було «спокійно», як висловлюється Гоман та інші очевидці¹¹⁷. Проте він теж розповідає про переховування. За словами Гомана, у Львові укривалися близько 100 ромів. Вони здебільше жили у домах, що раніше належали євреям, котрих, як він висловлюється, «звільнили». У квартирах нічого не було, «лише голі стіни, а спали ми на підлозі»¹¹⁸. Гоман каже, що лише сусід поляк розповідав про колишніх хазяїв. Німці були в основному у центрі, тому родина мешкала на окраїні міста серед поляків. «Німецькі цигани жили у центрі міста». Оскільки вони бездоганно розмовляли німецькою, небезпеки для них не було¹¹⁹. Інші ж дуже боялися, щоб їх не знайшли, тому наважувались виходити з дому лише у виняткових випадках. «Доводилось викручуватись». Люди зі світлою шкірою могли піти до міста, але «якщо ти темний, тоді кінець. Тебе хапали... без будь-яких питань... хапали просто на вулиці та відправляли у якийсь табір»¹²⁰. Окрім страху людям дошкуляли злидні, а найбільше голод. Їли найчастіше млинці з борошна та яблучне повидло. Батько Гомана брав у знайомого селянина борошно, картоплю та іншу допомогу. Тому чоловікові батько раніше продавав коней¹²¹. Гоман не вказує, яким чином вони розраховувалися.

Стефанія Горняк, 1930 р. н., описує, як вона переховувалася у Бориславі (та околицях) – маленькому місті на заході дистрикту «Галичина», що розташоване неподалік Дрогобича та відоме завдяки родовищам нафти. Горняк та її сестри через німців втратили батька. Це було страшним ударом для їхньої матері, тому що вона не лише втратила чоловіка, а й мала сама піклуватися про дітей.

¹¹⁶ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), USC SFI, testimony 32796, починаючи із сегмента 21.

¹¹⁷ Там само; також Альбіна Камінська (у дівочтві Хмельовська) (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегменти 18 і 33.

¹¹⁸ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), USC SFI, testimony 32796, про кількість ромів: сегменти 31–32, про квартиру: сегмент 35.

¹¹⁹ Там само, сегмент 33.

¹²⁰ Там само, сегмент 37.

¹²¹ Там само, починаючи із сегмента 36; про допомогу: сегмент 41.

Горняк розповідає про другий шлюб матері, яка врятувала їм життя, позаяк новий чоловік матері допоміг їм сховатися. «Ми якось переховувались серед людей»¹²². Порівняно з тими ромами, які переховувались у лісі, їм було значно краще. Хоча люди знали про походження родини, вони її не видали. Вони знали, що «ми порядні, що не крадемо і не робимо нікому нічого поганого. Тому люди нас ховали»¹²³.

Вже у перших своїх публікаціях Єжи Фіцовський пише про переховування як про стратегію виживання¹²⁴. Однак залишається незрозумілим, чим керувалися переслідувані, коли роздумували: ховатися їм у лісі чи йти до міста. Як, коли і за якими критеріями вони вирішували, де сховатися? Досі невідомо, чи намагалися вони лишитися у тій місцевості, де добре орієнтувалися, або, навпаки, свідомо змінювали регіони свого перебування. Свідчення 15 очевидців, які ми розглянули, не містять чітких думок з цього приводу. Частина опитаних ще до війни проживала у Галичині або на Волині, інші ж кажуть, що до війни перебували в районі Варшави. Чому під час німецької окупації вони переїхали до Галичини? У них були там родичі чи якісь контакти або знайомі? Чи знали вони про становище у Галичині, зокрема, про те, що, як кажуть Мечислав Гоман та інші, у Львові було «спокійно»? Відповідей поки що немає.

Можливо, що обрання місця для переховування (ліс або місто) залежало від якоїсь ієрархії серед ромів. У будь-якому випадку, ці місця значно відрізняються одне від одного. Люди, які переховувалися у лісі, мали остерігатись партизанів і німецьких підрозділів, що прочісували ліси, і до того ж мали самостійно забезпечувати себе усім необхідним. Ромам, які перебували у місті, загрожувала інша небезпека: безпосередній та майже повсякденний контакт із німцями і вороже налаштованими місцевими мешканцями. Дуже корисним тут виявлявся високий ступінь асимільованості та наявність налагоджених раніше стосунків із місцевим населенням. Відкритим залишається питання, наскільки велику роль відігравала довіра до поляків та українців при обранні місця переховування.

Чи може взагалі йти мова про повне переховування? З одного боку, очевидці кажуть, що виходили з дому лише у виняткових

¹²² Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), USC SFI, testimony 45755, сегмент 8.

¹²³ Там само, сегменти 23–30.

¹²⁴ *Ficowski Jerzy. Cyganie polscy. – Warszawa, 1953. – 264 s.*

випадках, з іншого ж – розповідають про те, що їхні батьки та брати працювали. На жаль, невідомо, було це офіційне працевлаштування чи вони працювали нелегально. Особам, котрі офіційно не працювали, німецькі окупанти не видавали продовольчі картки, тож значно погіршувались життєві умови у місті.

Слід також зазначити, що очевидці часто змінювали місце перебування. Однак щойно вони потрапляли до Львова, то здебільшого там лишалися. Чи було це галицьке місто в той час найкращим місцем перебування? Відповідей на це запитання поки що немає.

Асимілюватись, «поводитись як поляки», звертати увагу на власну зовнішність

«Марія Квятковська (М. К.): Одного разу я пішла у такому одязі до гестапо і вони нічого не здогадались.

Інтерв'юер Станіслав Ласковський (С. Л.): Як Вам це вдалося?

М. К.: Я вдягнулась як полька... [...] Я не була, не була схожою на циганку... геть не схожа. Той могла піти. [...] Я та мій швагер... зовсім не були схожі на циган.

С. Л.: Чому?

М. К.: Тому що ми не були темними... Я ж кажу Вам, як я вдягалась, і так і пішла... Гестапо бачило нас у місті... і не зупинило нас. [...]

С. Л.: Що вони робили з тими, кого можна було розпізнати з першого погляду? [...]

М. К.: Тих вони хапали... тих хапали... Знаєте, на початку війни ще не так... але пізніше... [...] Вони з євреями закінчили, а потім ми [...]. Брали нас, поляків теж брали. [...] Але в основному нас»¹²⁵.

Квятковська теж підкреслює, що її родина усвідомлювала небезпеку, яка їм загрожувала. Але водночас вони знали про «правильні засоби» для уникнення переслідувань: у цьому випадку це «польський одяг», а також усвідомлення небезпеки від власної зовнішності та дотримання поведінки у громадських місцях. За дотримання цих правил люди могли навіть більш-менш вільно пересуватися містом. Владислав Гуман розповідає про свою першу жінку, яка забороняла дітям розмовляти ромською, щоб не привертати уваги.

¹²⁵ Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 46.

Крім того, Квятковській «дуже пощастило», що вона «через те, що була блондинкою», не виглядала як «циганка». Гуман пояснює, що саме тому вона могла працювати на німецькій кухні. «Ну й життя було непогане... вони залишили її в спокої. [...] І ніхто не знав, навіть поляки не знали, що вона циганка»¹²⁶. Допомогли також її молодий вік і, насамперед, її «чиста польська». Як каже Гуман, в неї не було «циганського акценту». Його батько також зовні не був схожий на рома і тому мав кращі шанси на виживання. Згідно із судженнями Гумана, допомагала й наявність румунських документів¹²⁷.

Зага Лакатош, приблизно 1934 р. н., розповідає, що німецькі окупанти знали про етнічне походження її батька, однак все одно дозволили йому працювати у Львові, оскільки він мав світле волосся¹²⁸. Те саме зазначає Альбіна Камінська про свою сестру, яку не «забрали» німці тільки тому, що вона була «світлою»¹²⁹. Стефанія Горняк, яка переховувалась неподалік Борислава разом зі своїми братами, сестрами і матір'ю, теж каже, що не носила «типову циганську зачіску» і не розмовляла ромською. Люди в її оточенні не лише знали про її походження, а й навіть допомагали їй. Українці та поляки давали їй одяг, тож вдавалося лишатися непомітною. Ще однією перевагою була «нециганська» зовнішність її матері. «Якщо б німці знали, що ми роми, вони б нас вбили», – зазначає пані Горняк, 1930 р. н.¹³⁰

Мечислав Гоман каже, що жоден «циган», який мав темне волосся або смуглу шкіру, не виходив на вулицю, оскільки це могло коштувати йому життя. «Тебе хопали... без будь-яких питань [...] розстрілювали просто на вулиці [...] або відправляли у той табір»¹³¹.

Повернемось до наведеної вище цитати Марії Квятковської. На жаль, вона не розповідає, навіщо їй було йти у гестапо. Але все одно це цікаве висловлювання, що дає нам змогу зрозуміти, як жертви реагували на переслідування. Крім того, можемо припустити, що німецькі окупанти та їхні поплічники на місцях вочевидь

¹²⁶ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073, сегмент 59, про жінку та дітей: сегмент 60.

¹²⁷ Там само, USC SFI, testimony 46073, про мову: сегмент 96, про батька: сегмент 84.

¹²⁸ Зага Лакатош (Zaga Lakatosz), USC SFI, testimony 3942, сегменти 7–9.

¹²⁹ Альбіна Камінська (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 6.

¹³⁰ Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), USC SFI, testimony 45755, сегмент 28.

¹³¹ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), USC SFI, testimony 32796, сегмент 37.

мали труднощі із пошуком тих, хто належав до «їхньої цільової групи або категорії переслідуваних». Згідно з розповіддю Квятковської, ромська жінка, яка ходила містом, «одягнена як полька», розмовляла польською та не справляла враження «циганки», не впадала в очі, позаяк не відповідала поширеному образу цигана-ворога.

Марія Квятковська, як і інші опитані, вказує у своїй розповіді на різницю між «раніше» і «потім»¹³². Спочатку переслідувань зазнали євреї, а потім уже роми й поляки. Її висловлювання можна зрозуміти так, що страждань зазнали усі однаковою мірою, але у різний час. Далі жінка опосередковано вказує на певні маніакальні схильності німців до переслідування: коли вони покінчили з євреями, на черзі були «цигани».

Зіяна Квек навіть вбачає взаємозв'язок між переслідуванням «циган» і євреїв. «Єврейки були схожими на циганок... темне таке волосся». Тому її матір «вдягалась як полька, витончено фарбувалась... а потім у магазин [...] так, щоб не було помітно, що вона циганка. [...] У нас все було добре»¹³³. Члени її родини під час окупації не носили традиційний одяг¹³⁴, адже, як зазначає Владислав Волошин, традиційно вдягнених ромів можна було розпізнати на відстані «за півкілометра». «Здалеку впізнаєш, що це їде циганка. [...] У циганок були такі фартухи... спідниці такі»¹³⁵. Натомість Мацей Коломпарт каже, що члени його родини носили «циганський» одяг. Незважаючи на це, його батько без проблем знайшов роботу. Свідок пояснює це тим, що в них були угорські документи¹³⁶.

«Ми були угорцями»¹³⁷ – наявність справжніх або підроблених румунських або угорських документів

Мацей Коломпарт і його родичі жили у ромському таборі. У них не було коней та возів, лише палатки. Одного разу до лісу з пере-

¹³² Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, а також: Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), ibid., testimony 32294, починаючи із сегмента 48.

¹³³ Там само, сегменти 9 і 54.

¹³⁴ Там само, починаючи із сегмента 48.

¹³⁵ Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 38.

¹³⁶ Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055, про одяг та угорські документи: сегменти 44 і 9; про батька: сегмент 43.

¹³⁷ Там само, сегмент 43.

віркою прийшли «гестапівці». Оскільки його мати мала угорські документи, їх не чіпали. Коломпарт згадує, що вони й потім, коли жили у квартирі у Львові, не дуже боялися, тому що угорські документи слугували їм захистом¹³⁸. Про щось подібне розповідає і Владислав Гуман: «[Мій батько] казав, що він румун... Але треба ж було обзавестися якимись документами про це або чимось таким. Він пішов до посла та сказав, що він з Румунії». Але без хабара не можна було нічого зробити. «Ну, довелося йому купити їх, а що було робити, ... а як румун він, знаєте, вижив»¹³⁹.

Документи іншої країни надавали нових можливостей. У кого їх не було, виготовляв фальшиві, щоб можна було отримувати «німецькі картки», – каже Зіяна Квек¹⁴⁰. (Імовірно, йдеться про продовольчі картки).

Марія Квятковська розповідає про багатьох ромів, що жили у Львові та працювали, зокрема, на вокзалі. На відміну від польських ромів, яких розстрілювали просто на узбіччі дороги, угорці та румуни могли ще «стати у пригоді» німцям. Квятковська вважає, що документи іншої країни, справжні чи фальшиві, щонайменше деякий час рятували ромам життя. «Спочатку» допомагало те, що людина є «іноземцем», але «потім» вже усі були у небезпеці. «І євреї, і цигани... і так само поляки»¹⁴¹.

Згідно з дослідженнями Лучака, велика кількість ромів врятувалась втечею до Румунії та Угорщини¹⁴². Однак у відеоінтерв'ю опитані розповідають лише про переваги володіння такими документами. Здається, що вони не думали про те, щоб втекти до Угорщини або Румунії, принаймні вони не кажуть про це.

Серед ромів німецькі окупанти розрізняли польських та «іноземних» циган, що впливає з проведеної в Галичині реєстрації у 1942 р. Спочатку метою було їх видворення, однак цієї мети не було досягнуто.

Досліджуючи винищення євреїв, історик Тімоті Снайдер зазначає, що націонал-соціалісти розрізняли переслідуваних за їхнім

¹³⁸ Там само, сегменти 3 і 4.

¹³⁹ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073, сегмент 84.

¹⁴⁰ Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294, починаючи із сегмента 8.

¹⁴¹ Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, про документи: сегмент 40, про «спочатку» і «потім»: сегмент 18.

¹⁴² *Luczak Cz. Polska i Polacy... – S. 136.*

громадянством. На його думку, знищення державності у певних країнах відкривало якісно нові перспективи і масштаби переслідувань, що уможливило здійснення Голокосту у тій формі, в якій він відбувся. Громадяни відповідних країн втрачали при цьому будь-який захист та впевненість у безпеці. При цьому знищення державності кожної нової країни відкривало нові можливості та призводило до виникнення нових практик поведінки на місцях. Найстрашнішими вбивства були саме там, де жертв спочатку позбавляли захисту з боку держави¹⁴³. Таким чином, навіть у пізні воєнні роки наявність держави – якщо вона була державою-союзником – відіграла для переслідуваних захисну роль, і це при тому, що кожна така держава, зокрема, Румунія та Угорщина, теж брала участь у переслідуваннях, тобто мала щодо цього власну політику. У розповідях очевидців теж можна відстежити тенденції, які вказують на наявність такої суперечності.

Знання німецької мови

Знання німецької мови могло стати у пригоді багатьом переслідуваним, адже в такому разі вони могли зрозуміти вказівки або накази та інколи мали можливість домовитися з окупантами чи навіть підкупити їх. Це не є чимось специфічним саме для переслідуваних осіб, яких вважали «циганами»; цю стратегію також згадують у розповідях інші очевидці. Приміром, Антоніна Богданович розповідає, що її бабуся була родом з Німеччини й одного разу мала нагоду поговорити з німецьким солдатом, що, на думку жінки, дуже допомогло¹⁴⁴. Зага Лакатош також згадує випадок, коли її родину мали «забрати». Один із ромів, який трохи розмовляв німецькою, пояснив, що батько Лакатош працює на німців. І тоді їх відпустили; «забрали» лише брата, але через деякий час він повернувся¹⁴⁵.

«[...] Тітка [...] знала декілька слів німецькою. Це її рятувало», – розповідає Людвік Долинський. Недивлячись на те, що вони були з конями та бричками (що відповідало типовим кліше про ци-

¹⁴³ Snyder T. Black Earth. Der Holocaust und warum er sich wiederholen kann. – München: Beck, 2015.

¹⁴⁴ Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), USC SFI, testimony 44556, сегмент 36.

¹⁴⁵ Зага Лакатош (Zaga Lakatosz, geb. Lakatosz), USC SFI, testimony 39421, сегмент 9.

ган), вони могли доволі вільно пересуватися. Вирішальну роль у випадку Долинського відігравали мовні знання його тітки та, насамперед, наявність документів¹⁴⁶. Як уже зазначено вище, описуючи своє тодішнє перебування у Львові, Мечислав Гоман теж говорить про те, що «німецьким циганам» допомагали знання мови і налагоджені контакти. Він також зазначає, що від згуртованості переслідуваних вигравав кожний із них¹⁴⁷.

Згуртованість переслідуваних

На думку багатьох очевидців, у Львові ромам дуже допомагали контакти і взаємна підтримка¹⁴⁸. Оскільки вони всі були знайомі, то могли обмінюватися інформацією та допомагати одне одному. Коли хтось з них про щось дізнавався, наприклад, про «нападки», то, як зазначає Марія Квятковська, про це невдовзі знав кожен другий або третій ром у Львові¹⁴⁹. Однак контактувати з людьми теж було небезпечно: «Знаєте, коли вони затримували когось із нас [...], то потім розпитували, де інші»¹⁵⁰, – пояснює Квек.

Після того як члени родини Долинських змінили багато місць перебування та дізналися про розстріли ромів у Тарнуві, їм вдалося дістатися Львова, де вони жили у різних квартирах, у місті та на окраїні. Ситуація з житлом була складною. Людвік Долинський розповідає, що багато ромів не радили іти до міста, оскільки не хотіли, щоб у Львові було ще більше ромів. Однак його родині це вдалося, і врешті-решт вони оселилися у маленькій власній хаті¹⁵¹. Родина Сурмай, що переховувалась у Бориславі, під час війни не підтримувала контактів з іншими ромами. Про це розповідає

¹⁴⁶ Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108, сегмент 49.

¹⁴⁷ Див. розповідь Мечислава Гомана (Mieczysław Goman) у розділі «Переховування у містах» даної статті.

¹⁴⁸ Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), USC SFI, testimony 47518; також про післявоєнний час та розшук родичів: Владислав Гуман (Władysław Guman), *ibid.*, testimony 46073; Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), *ibid.*, testimony 32538. Див. також розповідь Мечислава Гомана (Mieczysław Goman) у розділі «Переховування у містах».

¹⁴⁹ Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, geb. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 45.

¹⁵⁰ Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294, сегмент 5.

¹⁵¹ Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108, сегмент 29f.

Стефанія, яка народилась у 1930 р. За її словами, кожен піклувався про себе сам¹⁵².

У більшості розповідей, які ми досліджували, йдеться про історії конкретних родин. Це наголошує також і А. Подгорський у звіті про його невдалий проєкт, пов'язаний з інтерв'юванням ромських очевидців, які в часи нацистських переслідувань були на примусових роботах¹⁵³. Хоча у проаналізованих нами відеоінтерв'ю в центрі уваги часто стоїть слово «ми», слід мати на увазі ту обставину, що більшість опитаних під час окупації були дітьми або дуже молодими людьми. Через свій вік вони, імовірно, не могли пересуватися самостійно і вільно. Подробиці про те, якими саме були стосунки між ромами, де і хто встановлював обмеження, можна було б дізнатися з розповідей батьків або дідусів та бабусь опитаних очевидців. Але, наскільки нам відомо, немає записів або щоденників ромів, які у дорослому віці пережили нацистську окупацію в Галичині.

Допомога ззовні? Відносини з місцевим населенням

Мати Матильди Камінської чула про вбивства ромів і потім часто розповідала про це. Особливо після того, як українці побили її брата. Вони дуже боялись українців і переховувались від них у лісі та у Львові. Свідки розповідають, що у них не було сусідів, охочих допомогти¹⁵⁴. Антоніна Богданович теж майже увесь час у Львові сиділа вдома, оскільки боялась українців¹⁵⁵. «Бандерівці, ми кажемо українці, але ж і українці [...] не усі були бандерівцями», – пояснює Владислав Волошин¹⁵⁶. Роми розповідають не лише про розкрадання, які чинили німці, а й про розбійні набіги з боку українців. За оцінкою Марії Квятковської, німці та українці поводитись погано однаковою мірою¹⁵⁷.

¹⁵² Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), USC SFI, testimony 45755, сегмент 23–30.

¹⁵³ Podgórski Artur. Interviews mit polnischen Roma.

¹⁵⁴ Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), USC SFI, testimony 47518, сегмент 10.

¹⁵⁵ Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), USC SFI, testimony 44556, починаючи із сегмента 19.

¹⁵⁶ Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 33.

¹⁵⁷ Про українців: Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055, сегмент 32; для порівняння: Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), ibid., testimony 32103, сегменти 11 і 39.

Очевидці у розповідях постійно наводять кліше про злісних українців. У згаданому проекті А. Подгорського роми також негативно висловлюються щодо українців¹⁵⁸. Можливо, це пов'язано з життям очевидців у Польщі після 1945 р. Тут необхідно згадати широке суспільне обговорення, яке відбувалося у Польщі від 1990-х років, де йшлося про вину та відповідальність українців за страждання поляків, зокрема, з огляду на «Волинську різанину». Не можна також забувати і те, що саме на Волині польськомовні роми опинилися між двох фронтів; українські націоналісти сприймали їх як поляків і тому вбивали.

Про те, що місцеве населення майже не допомагало переслідуваним ромам, зазначає і Дочка Горняк (Коломпарт)¹⁵⁹. Владислав Гуман у своїй розповіді лише побіжно згадує поляків та українців¹⁶⁰.

Проте Мацей Коломпарт розповідає про допомогу з боку польського друга¹⁶¹. На думку Марії Квятковської, стосунки між поляками, українцями та ромами не були наповнені лише недовірою та неприязню. *«Я не можу сказати про поляків чогось дуже поганого, якщо б вони нас видали, це був би кінець»*¹⁶². *«На селі люди були добрі, вони давали нам їжу, молоко, хліб, те що в них було... не такі, якими є люди зараз»*, – каже Зіяна Квек¹⁶³.

Досить часто допомога залежала від конкретних обставин, про що зазначає Дітер Поль, розглядаючи допомогу з боку населення переслідуваним євреям в Галичині. На думку Д. Поля, більшість українців доволі байдуже ставилася до вбивств євреїв, тому випадки надання конкретної допомоги були поодинокими. Щоправда, він не наводить жодної інформації про ставлення українців та поляків до «циган», але наголошує, що населення вочевидь не мало ані можливості, ані бажання якимось чином протистояти переслідуванню євреїв¹⁶⁴.

¹⁵⁸ Podgórski A. Interviews mit polnischen Roma.

¹⁵⁹ Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), USC SFI, testimony 32538, сегмент 24.

¹⁶⁰ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073.

¹⁶¹ Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055, сегмент 19.

¹⁶² Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 22.

¹⁶³ Зіяна Андрєя (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294, сегмент 5.

¹⁶⁴ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München: Oldenbourg, 1996. – S. 177–179.

Американський історик Генрі Гуттенбах наголосив на існуванні значної недовіри та підозрливості між ромами та неромами, що означало також існування дистанції між цими групами. Під час Другої світової війни цей чинник неабиякою мірою визначав можливість виживання ромів. Життя від смерті відмежувала лише зрада або донос, багато залежало від ставлення місцевих селян та партизан. Водночас він зазначає, що доказів того, що місцеве населення – поляки, білоруси або українці – якимось чином доносило окупантам про «циган», поки що не знайдено¹⁶⁵.

Іншу думку висловлює експерт з ромської тематики Єжи Фіцовський. Посилаючись на очевидців, він каже про велику готовність з боку поляків допомагати «циганам»¹⁶⁶.

Ніколай Бессонов вивчав життя ромів у колишньому Радянському Союзі. За результатами його досліджень, приблизно половина ромського населення пережила війну на теренах Радянського Союзу. Місцеве населення слов'янського походження набагато частіше й охочіше допомагало ромам, аніж євреям. Н. Бессонов не знайшов жодного документа, який би підтверджував факти безпосередньої участі місцевого населення у вбивствах «циган» або факти доносів на ромів. При цьому він називає три основні групи причин такої ситуації:

1. На відміну від євреїв, ромів рідко сприймали як таких, що мають політичні вплив та можливості. Тому ромів не вважали «прислужниками більшовиків», а отже, і «винними» у сталінському терорі. На думку Бессонова, це підвищувало готовність місцевого неєврейського населення допомагати «циганам».
2. Між переслідуваними та місцевими селянами виникли тісні взаємовідносини завдяки торгівлі та здаванню в оренду коней. Крім того, багато ромів взимку орендували у селян приміщення або половину будинку, тому виникали контакти та довіра між сторонами.
3. Оскільки музика, акробатичне мистецтво й танці «циган» дуже подобалися селянам, переслідувані становили для селян певну

¹⁶⁵ *Huttenbach H.R.* The Romani Pořajmos. The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe // *Crowe D., Kolst J. (Hrsg.)*. The Gypsies of Eastern Europe. – Armonk, New York u.a.: Sharpe, 1991. – S. 44.

¹⁶⁶ *Ficowski J.* The Gypsies in Poland, History and Customs. – S. 41.

авторитетну групу. Бессонов також зазначає, що «цигани» жили бідніше, ніж місцеві мешканці, тому селяни їм співчували¹⁶⁷.

Д. Поль пише, що у випадку з євреями підтримку надавала уніатська церква¹⁶⁸. Чи була схожа тенденція щодо ромів? Як ставилась Римо-Католицька Церква до вбивств тих, кого вважали «циганами»? 15 опитаних очевидців стверджують, що вони віруючі, а в їхніх помешканнях можна побачити релігійні зображення та символи. Однак під час розмови вони не кажуть про церкву ані щось позитивне, ані негативне.

Для оцінки стосунків між ромами та іншими етносами у цьому регіоні потрібні подальші дослідження, насамперед, подій довоєнного часу.

«Євреї, цигани у першу чергу»¹⁶⁹ – «Спочатку євреї, потім цигани»¹⁷⁰ – «І цигани [...], і поляки, усі»¹⁷¹

Про єврейське населення очевидці здебільшого згадують побіжно. Лише дехто каже про контакти з євреями до і під час війни¹⁷². Одним з таких небагатьох свідків є Людвік Долинський, який розповідає про торгівлю з євреями під час війни, а також про підтримку з їхнього боку. Водночас він зазначає, що до окупації євреям жилося краще, ніж ромам, тому що «в них були гроші, навіть долари». Долинський згадує, що під час націонал-соціалістичної окупації декілька разів був у гетто, з метою торгівлі або щоб інколи «щось принести»¹⁷³.

Багато опитаних порівнюють утиски, яких вони зазнали, з переслідуваннями євреїв. Оповідачі переважно не бачать великої

¹⁶⁷ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 30 і далі.

¹⁶⁸ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944... – S. 177.

¹⁶⁹ Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), USC SFI, testimony 35716, сегмент 13.

¹⁷⁰ Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055, сегмент 32.

¹⁷¹ Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 23.

¹⁷² Альбіна Камінська (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент, 24; навіть про допомогу під час окупації: Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), *ibid.*, testimony 32103, сегмент 23; про відсутність контактів: Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), *ibid.*, testimony 32538, сегмент 26; чули про вбивства євреїв, але контактів не було: Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), *ibid.*, testimony 32796, сегмент 39f.

¹⁷³ Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108, сегмент 82.

різниці між тими страхіттями, що довелося пережити їм, і стражданнями євреїв. «Цигани та євреї – різниці не було», – каже Антоніна Богданович¹⁷⁴. У більшості випадків різниця полягає лише у часі. «Не знаю, чому вони стріляли. [...] Хтозна, чому вони стріляли, навіть стріляли, як стріляли». Усі були у небезпеці: «як євреї, так і поляки, так і цигани»¹⁷⁵. «Ні в кого з нас не було жодної впевненості у завтрашньому дні, не лише з нас, ромів [...], а й з поляків», – каже Владислав Гуман. За його словами, тих, у кого не було роботи, арештовували та відправляли у гетто. У перший рік це були євреї, а потім і роми¹⁷⁶.

Критика джерел та висновки

Попри усі труднощі й той факт, що йдеться лише про частину ромів, котрі вижили, зокрема, про польськомовних ромів, їхні розповіді є для нас дуже важливими. За свідченнями очевидців, основними та успішними стратегіями виживання були переховування у містах та лісах, а також часта зміна місця перебування, по можливості «поводження як поляки», зміна власного зовнішнього вигляду, знання німецької мови, наявність справжніх або підроблених «іноземних документів» та у деяких випадках згуртованість переслідуваних. Вирішальне значення поряд із везінням, здається, також мали стосунки між ромами та місцевим населенням. Те саме можна сказати і про євреїв, що переховувались, але, вочевидь, ставлення польсько-української більшості на Галичині до євреїв відрізнялося від ставлення до ромів.

Очевидці зазначають, що вони усвідомлювали факт переслідувань і свідомо обирали певні стратегії. Більшу частину виділених нами стратегій виживання згадано й у розповідях єврейських очевидців¹⁷⁷.

¹⁷⁴ Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), USC SFI, testimony 44556, сегмент 19.

¹⁷⁵ Альбіна Камінська (Albina Kamińska, geb. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 16.

¹⁷⁶ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073, сегмент 58; про схоже розповідає: Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), *ibid.*, testimony 32294, сегмент 43; Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), *ibid.*, testimony 45755, сегмент 21.

¹⁷⁷ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944... – S. 362–378.

Не привертати до себе увагу, асимілюватися, розмовляти німецькою, без акценту розмовляти польською, підтримка ззовні та якийсь спосіб переховування – все це, безперечно, було необхідним для збереження життя. Суттєва різниця помітна, коли йдеться про взаємну допомогу переслідуваних. У розповідях єврейських очевидців про це майже не згадується. Одним із доволі цікавих аспектів є також розрізнення між польськими і румунськими та угорськими ромами. За свідченнями очевидців, це, імовірно, мало вплив на переслідування та виживання ромів в окупованій Польщі.

Свідки розповідають, що деякі поляки та українці хоча й співпрацювали з окупантами, однак готові були допомагати переслідуваним. Наукові дослідження теж свідчать про наявність цих обох тенденцій. 15 опитаних очевидців вказують, насамперед, що «українці» також мають нести відповідальність за вбивства. Однак таке твердження про «українців» не є специфічною рисою нацистських переслідувань ромів. Доволі часто надання допомоги залежало від конкретних обставин. Про активний чи пасивний спротив переслідуванням євреїв та ромів з боку українців або поляків у проаналізованих нами інтерв'ю майже не йдеться. Проте опитані роми здебільшого більш позитивно розповідають про поляків, аніж про українців. Окрім євреїв та ромів вони відносять до кола переслідуваних осіб також і поляків.

Слід також згадати ще один важливий момент – розрізнення за ознакою громадянства. Хоча на момент опитування очевидці проживали у Польщі і, вочевидь, вважали цю країну своєю батьківщиною, вони з гордістю говорять про своє румунське або угорське походження. Втім, можна припустити, що це пов'язано не стільки з Угорщиною або Румунією, скільки із самоідентифікацією з ромськими етнічними групами ловарі та келдерари. Схоже на те, що німецькі окупанти також розмежовували польських та «іноземних» «циган», принаймні навесні 1942 р. Вони намагались реєструвати «циган» і видворяти ромів з іноземним громадянством, але їм це зробити не вдалося з поки що не відомих нам причин.

Серед помітних мовних особливостей є те, що жоден з очевидців під час розповіді не вживає слова «Голокост», «Шоа», «Пораймос». Оповідачі також не оперують такими поняттями, як геноцид або Друга світова війна. «Дистрикт “Галичина”» або «Генерал-

губернаторство» вони також не згадують. Це може свідчити про те, що очевидці не часто розмовляли на цю тему, а також небагато чули про неї з інших джерел або досліджень. Можна також припустити відсутність контактів з іншими групами ромів.

У розповідях, що належать до проаналізованої нами вибірки, оповідачі не приділяють великої уваги місцю та часу подій. Деякі очевидці не могли пригадати власні дату та місце народження, бо вони не мають для них значення або просто точно їм невідомі¹⁷⁸. Очевидці також не вказують на конкретний час початку переслідувань або проведення облав та розстрілів.

Прикметним є той факт, що у деяких розповідях час окупації поділено на «раніше» та «потім». Це підтверджує висновки попередніх досліджень про те, що вбивства осіб, визначених як «цигани», приблизно з 1942 р. перейшли у нову радикальну фазу¹⁷⁹.

Точне місце подій не названо ще й тому, що багато з опитаних ромів деякий час перебували у лісі, – вони й самі про це кажуть. Очікувати щось конкретніше, ніж «поблизу Львова»¹⁸⁰, навряд чи можна, та й для виживання це, ймовірно, мало лише другорядне значення.

«Польські прізвища», навіть найближчих родичів, очевидці не називають не лише тому, що їх просто вже забули або не знали, а й через звичку вживати розмовно-побутові імена, які можуть сильно відрізнитися від офіційних. Тобто польські прізвища мали для них менше значення. Те саме можна сказати про ступінь спорідненості¹⁸¹.

Також впадає в око те, що в інтерв'ю майже не згадано кордони країн¹⁸². Війну оповідачі сприймають не як подію світового масштабу, а як те конкретне, що їм довелося пережити та/або як військо-

¹⁷⁸ Наприклад: Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108; Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska), *ibid.*, testimony 32103; Зара Лакатош (Zaga Lakatosz), *ibid.*, testimony 39421; Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), *ibid.*, testimony 47518.

¹⁷⁹ Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 104.

¹⁸⁰ Наприклад: Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294.

¹⁸¹ Наприклад: *idem*; Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), USC SFI, testimony 47518.

¹⁸² Єдина, хто каже про кордони: Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294, починаючи із сегмента 4.

ві дії, свідками яких вони стали¹⁸³. Що це – специфічний феномен? Чи таке сприйняття взагалі було притаманне людям із сільських районів? Напевно, неправильним буде припущення, що таке сприйняття було типовим саме для «циган».

Оскільки даних щодо кількості ромів у Польщі до 1939 р. немає, то майже неможливо визначити кількість жертв. За різними оцінками, в Польщі було вбито від 8 тисяч до 50 тисяч ромів. Посилаючись на Є. Фіцовського, М. Ціммерман каже про близько 8 тисяч жертв. Ч. Мадайчик називає цифру близько 30 тисяч, а Ч. Лучак каже про майже 50 тисяч убитих «циган» в окупованій Польщі¹⁸⁴. В Україні теж немає даних про точну кількість жертв. О. Круглов пише про 19–20 тисяч осіб, які загинули як переслідувані «цигани» на території, що сьогодні належить Україні, причому більш ніж половина цих жертв загинули на території окупованої Румунією Трансністрії. Кількість жертв у дистрикті «Галичина» оцінюють у кілька сотень¹⁸⁵.

Перспективи досліджень

Відеоінтерв'ю з ромами є важливим джерелом інформації. До того ж, до інтерв'ю, які зберігаються в архіві Інституту візуальної історії, доволі легко отримати доступ. Для ширшого розуміння того, що довелося пережити переслідуваним ромам, слід проаналізувати інтерв'ю, що стосуються окупованої Польщі тощо. Цікаво було б провести порівняння з інтерв'ю, які містяться в інших архівних фондах. Наскільки сильно відрізнялись би наративи та стратегії виживання? Чи є виділені нами стратегії виживання типовими лише для Галичини або для усього Генерал-губернаторства? Чи використовували роми такі самі стратегії виживання в інших частинах Європи? Доцільно було б дослідити відмінності у ставленні окупантів до румунських та угорських і до польських або

¹⁸³ Наприклад: Зага Лакатош (Zaga Lakatosz), USC SFI, testimony 39421, сегмент 9; Мацей Коломпарт (Macej Kolompart), *ibid.*, testimony 33055, сегмент 23; Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), *ibid.*, testimony 32103, сегмент 16.

¹⁸⁴ Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid. – S. 283; *Luczak Cz. Polityka ludnościowa...* – S. 99; *Luczak Cz. Polska i Polacy...* – S. 133; *Madajczyk Cz. Die Okkupationspolitik...* – S. 538.

¹⁸⁵ Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 112 і далі.

радянських ромів, а у також у ставленні українців та поляків до євреїв і до «циган».

Безперечно, для переслідуваних стосунки з населенням, яке становило більшість, відігравали важливу роль. Галичина була багатонаціональним регіоном. Який вплив це мало на переслідуваних? Чи допомагали такі чинники, як поліетнічність та багатоконфесійність, пережити утиски або, навпаки, ускладнювали становище переслідуваних? Хто засвідчував більшу готовність допомогти або надати притулок «циганам» – поляки чи українці? Яку роль при цьому відігравало віросповідання ромів? Щоб отримати остаточні відповіді на ці запитання, треба провести подальші дослідження, які б стосувались не лише жертв, а й їхніх українських і польських сусідів.

Рекомендуємо також переглянути матеріали Центрального відомства з розслідування нацистських злочинів у Людвігсбурзі, яке було створено у ФРН з метою притягнення винних до відповідальності. Цей шлях дасть змогу дізнатися більше про місця та час здійснення розстрілів, а також, насамперед, про винних та їхнє життя до, під час і після війни.

Слід прагнути до детальнішого аналізу, під час якого необхідно розглянути діяльність органів влади нижчої ланки, місцевих і регіональних органів влади та поліцейських дільниць, аж до «маленьких виконавців». Інформаційну цінність можуть також мати післявоєнні розслідування щодо справжніх та ймовірних колаборантів, які проводили у Польщі та Радянському Союзі. Поряд з цим існують лише початкові дослідження про відносини між українськими, польськими та комуністичними партизанами та «циганами» і націонал-соціалістичні переслідування¹⁸⁶.

Свідчення, зібрані під час подорожей організації «Яхад – Ін Унум» («Yahad-In Unum»), теж можна розглядати як джерело інформації. З 2004 р. «Яхад – Ін Унум» намагається встановити досі не відомі місця масових розстрілів шляхом опитування населення у відповідних населених пунктах. На початку цієї роботи у центрі уваги були місця, де айнзацгрупи розстрілювали євреїв, але з деякого часу в опитуванні йдеться і про «циган».

¹⁸⁶ Окрім іншого у: *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. – С. 17–52 та починаючи зі с. 42.

Велику цінність становлять відомі нам прізвища та імена переслідуваних, оскільки це уможливорює подальший пошук їхніх сімей і родичів. Прізвища та імена переслідуваних можна було б додатково пошукати у документальних джерелах у Галичині, наприклад, у матеріалах судових справ або документах реєстраційної служби. Такий шлях також дасть змогу більше дізнатися про період до 1939 р. Крім того, нам видається доцільним пошук у фондах Міжнародної служби розшуку в Бад-Арользені. У тамтешній центральній поіменній картотеці можна було б провести пошук за конкретними прізвищами, щоб, наприклад, дізнатися більше про ув'язнення «циган» у табори та тюрми на Галичині. Не варто забувати також і про об'єднання жертв, з якими слід було б налагодити контакти.

Додаток

Опрацьовані відеоінтерв'ю з архіву Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа при університеті Південної Каліфорнії (<http://www.vha.fu-berlin.de>)

- Анелія Квятковська (Aniela Kwiatkowska), інтерв'ю 44553.
Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), інтерв'ю 44556.
Альбіна Камінська (Albina Kaminska), інтерв'ю 43327.
Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), інтерв'ю 32538.
Людвік Долинський (Ludwik Doliński), інтерв'ю 44108.
Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), інтерв'ю 33055.
Мечислав Гоман (Mieczyslaw Goman), інтерв'ю 32796.
Марія Квятковська, у дівочтві Гоман (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), інтерв'ю 32103.
Матильда Камінська (Mirga) (Matylda Mirga Kamińska), інтерв'ю 47518.
Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), інтерв'ю 35716.
Стефанія Горняк (Сурмай) (Stefania Surmaj Górniak), інтерв'ю 45755.
Зіяна Квек (Андрея) (Siejana Andreja Kwiek), інтерв'ю 32294.
Владислав Гуман (Władysław Guman), інтерв'ю 46073.
Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), інтерв'ю 43586..
Зага Лакатош, у дівочтві Лакатош (Zaga Lakatosz, нар. Lakatosz), інтерв'ю 39421.

Додаткові інтерв'ю, які не були використані:

Агнешка Сівак, у дівоцтві Зелінська (Agnieszka Siwak, нар. Zelińska), інтерв'ю 43583.

Анна Гоман, у дівоцтві Бурянська (Anna Goman, нар. Buriańska), інтерв'ю 33549.

Базилій Димітер (Bazyli Dumiter), інтерв'ю 43339.

Бронислава Сівак, у дівоцтві Зелінська (Bronisława Siwak, нар. Zelińska), інтерв'ю 44557.

Ева Ковальська, у дівоцтві Калиновська (Ewa Kowalska, нар. Kalinowska), інтерв'ю 44552.

Францишка Сівак, у дівоцтві Дуда (Franciszka Siwak, нар. Duda), інтерв'ю 44547.

Леон Сівак (Leon Siwak), інтерв'ю 44560.

Любов Овсянник (Liubov' Ovsiannik), інтерв'ю 49362.

Марія Гуцько (Maria Huczko), інтерв'ю 45718.

Петро Димітрак (Piotr Dumitrak), інтерв'ю 47008.

Розалія Пачковська, у дівоцтві Ковальська (Rozalia Paczkowska, нар. Kowalska), інтерв'ю 44546.

Владислав Мірга (Władystaw/Władysław Mirga), інтерв'ю 47038.

*Переклад з німецької
Володимира Малютіна*